

La justícia restaurativa i els paradigmes alternatius de justícia

María Jesús Guardiola Lago
Josep M. Tamarit Sumalla

PID_00202837

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes –llevat que s'indiqui el contrari– a una llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada (BY-NC-ND) v.3.0 Espanya de Creative Commons. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font (FUOC. Fundació per a la Universitat Oberta de Catalunya), no en feu un ús comercial i no en feu obra derivada. La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/legalcode.ca>

Índex

Introducció	5
Objectius	6
1. Les formes alternatives a la justícia	7
1.1. Justícia terapèutica	7
1.2. Justícia procedimental	8
1.3. Tribunals de resolució de problemes	8
1.4. Dret comprensiu	9
1.5. Justícia o conflicte?	9
2. La justícia restaurativa: antecedents, pràctiques i aproximació conceptual	10
2.1. El sorgiment i consolidació de les pràctiques restauratives	10
2.2. Pràctiques restauratives	11
2.3. Les formulacions teòriques de la justícia restaurativa	13
2.4. Trets distintius d'un procés restauratiu	18
3. Reconeixement jurídic internacional i europeu	21
3.1. El concepte de justícia restaurativa i de mediació penal en les normes internacionals	21
3.2. Principis i requisits d'un procés restauratiu	22
3.3. Línies directrius sobre el funcionament dels programes de justícia restaurativa	25
3.4. Avaluacions sobre el compliment de les previsions supranacionals	26
4. Casos discutits: delinqüència sexual, violència familiar i contra menors i terrorisme	28
5. La justícia restaurativa a debat: crítiques i riscos en l'aplicació de processos restauratius en l'àmbit penal	30
6. L'avaluació dels programes de justícia restaurativa	35
6.1. Enquestes de satisfacció: víctimes i ofensors	35
6.2. Avaluació de la reincidència	38
6.3. Avaluació de l'impacte en les víctimes	39
Resum	42
Exercicis d'autoavaluació	43

Solucionari	45
Glossari	46
Bibliografia	47

Introducció

Si en el mòdul anterior ens hem ocupat de les formes de resolució alternativa de conflictes, ara ens endinsarem en un aspecte que hi està molt relacionat, com és la justícia restaurativa. Aquesta nova concepció de la justícia ha suscitat un ampli debat en l'àmbit internacional, en fòrums criminològics i victimològics. Aquí exposarem el sorgiment i el desenvolupament de la justícia restaurativa i el seu reconeixement i plasmació en textos normatius en l'àmbit internacional i europeu. També incidirem en els aspectes més controvertits del debat teòric. Però per sobre de tot això hem de cridar l'atenció sobre la rellevància que ha adquirit l'avaluació dels programes restauratius, la qual cosa proporciona l'imprescindible suport empíric al plantejament que es pot fer respecte a la conveniència d'implementar i afavorir nous programes restauratius, i també reformes legals que els puguin oferir un suport normatiu i institucional adequat. El coneixement de la justícia restaurativa resulta actualment un element fonamental en el coneixement de les respostes al delictes i és, per tant, de gran utilitat en la formació criminològica.

Objectius

Aquest mòdul pretén que els estudiants puguin assolir els següents objectius:

- 1.** Conèixer els principis teòrics de la justícia restaurativa des de les seves primeres formulacions fins al desenvolupament posterior.
- 2.** Comprendre els aspectes fonamentals del debat sobre la justícia restaurativa i els reptes que planteja al sistema de justícia penal.
- 3.** Conèixer l'evolució que ha tingut el reconeixement de la justícia restaurativa en les normes internacionals i europees.
- 4.** Conèixer els resultats de les avaluacions empíriques dels programes restauratius i comprendre els reptes que plantegen per a implementar-los.
- 5.** Comprendre la problemàtica relativa a la interacció entre la justícia restaurativa i el sistema de justícia penal.
- 6.** Comprendre les relacions entre la justícia restaurativa i altres formes alternatives de justícia i de resolució de conflictes.

1. Les formes alternatives a la justícia

La justícia restaurativa es pot considerar una forma alternativa de resolució de conflictes, tal com s'ha pogut constatar en el mòdul anterior. No obstant això, es distingeix d'altres formes examinades fins al moment en la seva apel·lació a la idea de justícia. Amb la denominació *restorative justice* es caracteritza en l'àmbit internacional un conjunt de pràctiques que responen a uns principis comuns, com són les idees de “restauració” de les relacions socials (*to restore*), pacificació, reparació i resposta no punitiva. Els seus antecedents se situen en els anys setanta del segle XX, encara que l'expressió va ser utilitzada per primera vegada per Howard Zehr el 1985. Les primeres experiències van ser programes de mediació entre infractor i víctima. Cap als anys noranta es van implementar altres pràctiques restauratives, com el *conferecing*, el *family group conferencing*, els *sentencing circles* o els cercles de pacificació.

L'apel·lació al concepte de justícia suggereix la necessitat de trencar l'associació, culturalment arrelada, entre justícia i càstig, superant la imatge de la justícia representada per la dona amb l'espasa i els ulls embenats. Es pretén una nova manera d'entendre la justícia, no emocionalment cega sinó atenta a les necessitats de les persones, que tingui com a objectiu la restauració de les relacions socials danyades i no la necessitat de complir expectatives normatives.

La cerca d'una concepció “alternativa” de la justícia s'ha manifestat en altres moviments i propostes teòriques, com els que propugnen la justícia terapèutica, la justícia procedimental, la justícia col·laborativa o la justícia transicional. Altres experiències convergeixen amb aquestes propostes, com els tribunals de resolució de problemes. D'altra banda, el concepte de justícia reconstructiva s'ha usat, en l'àmbit filosòfic, en un sentit molt similar al de la justícia restaurativa.

1.1. Justícia terapèutica

El concepte *therapeutic jurisprudence* va ser introduït per David Wexler el 1987 en un article presentat en el National Institute of Mental Health (EUA). La justícia terapèutica pretén estudiar els efectes del dret i del sistema de justícia en el comportament, les emocions i la salut mental de la població (1996). Aquest moviment interdisciplinari es basa en el principi que el sistema de justícia sempre té efectes en l'estat psicològic i emocional dels individus i vol promoure reformes dirigides a la reducció de la reincidència i dels efectes derivats de la victimització, procurant el benestar psicosocial de la víctima i altres persones relacionades amb el cas.

Bibliografia recomanada

Sobre la justícia terapèutica es pot consultar l'article de **D. Wexler; B. Winick** (1991). "Therapeutic Jurisprudence as a new approach to Mental Health Law Policy Analysis and Research". *University of Miami Law Review* (vol. 45, pàg. 979 i seg.).

1.2. Justícia procedimental

La idea de la justícia procedimental té el punt de partida en l'àmbit de la filosofia, concretament en les tesis de Rawls, però ha adquirit una àmplia difusió a partir dels estudis empírics de Tom Tyler, que mostren com en el procés judicial la satisfacció de les parts té a veure essencialment amb el fet que se sentin tractades amb dignitat i respecte i que tinguin l'oportunitat de participar i ser escoltades. Per això, introduir elements que millorin aquests aspectes del procés de decisió i que facilitin la comprensió de les parts respecte a la puresa i rectitud del procés (*fairness*) i la neutralitat i imparcialitat de les persones que decideixen, té uns resultats en la generació de confiança i sentiment de justícia.

Bibliografia recomanada

Sobre la justícia procedimental és bàsic l'article de **T. Tyler; P. Degoey; H. Smith** (1996). "Understanding why the justice of group procedures matters: A test of the psychological dynamics of the group-value model". *Journal of Personality and Social Psychology* (núm. 70, pàg. 913-930).

1.3. Tribunals de resolució de problemes

Amb aquesta denominació han sorgit als EUA i en altres països anglosaxons i llatinoamericans iniciatives com els tribunals de drogues, els tribunals de violència domèstica o els tribunals de salut mental, tribunals d'adolescents o tribunals de la comunitat, propostes inspirades en la justícia terapèutica. A manera d'exemple, els tribunals de drogues operen segons un model d'especialització en el qual jutges, fiscals, advocats i serveis de salut i d'execució penal cooperen per aconseguir que persones que han comès delictes no violents puguin superar els problemes relacionats amb les drogues i d'aquesta manera es puguin restablir les seves relacions amb la comunitat.

Aquesta orientació tracta d'anar més enllà de la simple idea d'un tribunal especialitzat.

Un exemple seria la Court for Sexual Offences a Sud-àfrica. El funcionament d'aquest tribunal especialitzat ha estat objecte d'estudi empíric, i s'ha analitzat en quina mesura és capaç de satisfer els objectius propis de la justícia terapèutica i de la justícia procedimental (Walker i Louw, 2005, 2007).

1.4. Dret comprensiu

Susan Daicoff ha encunyat l'expressió *comprehensive law movement* amb l'ànim d'aglutinar diverses concepcions "alternatives" de justícia, com les indicades aquí, i altres propostes innovadores, com el dret col·laboratiu (*collaborative law*), el dret preventiu o la justícia "holística". Els elements comuns a tots, segons l'autora, estarien en la cerca del benestar humà a l'hora de resoldre qüestions de rellevància jurídica i en la voluntat de satisfer necessitats, valors i relacions humanes i no merament drets i obligacions, la qual cosa pot redundar en el fet que els ciutadans valorin millor el sistema jurídic.

Lectura recomanada

Sobre aquest moviment es pot consultar l'obra de S. Daicoff (2005). *Law as a healing profession: the comprehensive law movement* <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=875449>

1.5. Justícia o conflicte?

Entre les diverses formes "alternatives" de justícia, la justícia restaurativa és la idea que més ha estat portada a la pràctica, la més avaluada i la més elaborada teòricament. Entre els seus promotors no hi ha una concepció unívoca. Alguns en defensen la pràctica però criden a revisar el concepte, i critiquen la idea de restauració i especialment la idea de justícia. Aquesta tesi radical, defensada per Christie (2013), entén que el concepte de justícia és inseparable de la justícia penal i de la racionalitat inherent a aquesta, que ha de ser superada, no merament transformada. Aquesta concepció, pròpia de la utopia abolicionista, posa al centre la idea de conflicte.

No obstant això, des d'altres posicions es defensa que les demandes de justícia no sorgeixen només de les dinàmiques del poder, sinó que responen a una necessitat humana, que es pot deure a diferències individuals i culturals, però que es manifesta com una realitat psicològicament i fins i tot transculturalment consistent (Tamarit, 2013). Les víctimes, directes o indirectes, de certs delictes no accepten fàcilment que la seva experiència de victimització es vegi reduïda a un conflicte que ha de ser resolt. Segons aquesta visió, la necessitat de justícia sorgeix com un fet social que exigeix respostes més enllà de la mera resolució de conflictes.

Actualment són ja llunyanes les tesis inicials de caràcter idealista que veien en la justícia restaurativa l'oportunitat de crear un model de justícia alternatiu a la justícia penal convencional. Com posteriorment es podrà comprovar, la tendència que s'ha imposat és la de buscar la complementarietat entre totes dues formes de justícia.

2. La justícia restaurativa: antecedents, pràctiques i aproximació conceptual

2.1. El sorgiment i consolidació de les pràctiques restauratives

La justícia restaurativa sorgeix amb l'ànim de donar resposta a les frustracions viscudes per pràctics i teòrics en l'àmbit de la justícia penal. En el seu desenvolupament ha exercit un important paper la difusió de la cultura de la resolució pacífica de conflictes i el protagonisme de les víctimes, i també l'evolució de la victimologia envers una "victimologia de l'acció". En l'esfera penal i criminològica és una resposta a la crisi del model rehabilitador i a la necessitat de trobar una resposta realista diferent a la que va representar el neoretribucionisme o l'abolicionisme penal, encara que alguns dels postulats del nou paradigma de justícia entronquen de manera molt directa amb el discurs abolicionista i amb les crítiques de la criminologia.

Els partidaris de la justícia restaurativa han vist en aquestes noves experiències una oportunitat per a retornar als protagonistes del fet, i en concret a la víctima, el poder que els ha estat sostret com a conseqüència del procés històric de centralització del poder i d'assumpció per l'Estat del monopoli de la resposta al delictes. També reflecteix la crisi de la concepció idealista de la justícia, crisi que esdevé més profunda a mesura que s'intensifica el procés de secularització.

En els seus orígens la justícia restaurativa ha estat concebuda com a *paradigma alternatiu de justícia*, entès com a contraposat al model dominant propi del sistema de justícia penal, qualificat com a "retributiu". És una teoria de la justícia que emfatitza la reparació del dany causat pel comportament delictiu per mitjà de processos cooperatius en els quals prenen part persones involucrades en aquest. La concepció del delictes com a ruptura de les relacions humanes i socials abans que com a violació de la llei es troba en el fonament del paradigma referit.

Una primera experiència va tenir lloc el 1974 a Ontario (Canadà), quan un oficial de llibertat vigilada que tenia contacte amb la comunitat menonita va proposar al jutge que dos joves que havien causat danys en diversos vehicles sota l'efecte de les drogues, en lloc de ser castigats, fossin requerits perquè assumissin la seva responsabilitat, demanessin disculpes a les persones afectades i s'oferrissin a reparar el dany causat.

Després d'aquesta experiència, membres del Mennonite Central Committee van promoure pràctiques similars. A partir d'aquest precedent es van desenvolupar als Estats Units el Victim/Ofender Reconciliation Program (VORP) o els programes de Victim Offender Mediation (VOM), en els quals es posaven en contacte ofensors i víctimes amb la participació de mediadors voluntaris.

Altres pràctiques van sorgir en altres països anglosaxons, com Nova Zelanda i Austràlia, afavorides per l'interès dels pràctics i investigadors en certes formes de justícia comunitària d'alguns pobles aborígens. A Noruega es va iniciar el 1981 un projecte pilot de derivació a un procés de mediació entre víctima i ofensor per a menors que delinquen per primera vegada, inspirat en les idees de Nils Christie, en el qual persones voluntàries actuaven com a mediadors.

Els principis referits van ser posteriorment desenvolupats per diversos autors, com analitzarem en l'epígraf següent. Amb tot, l'elaboració teòrica ha anat per darrere de la pràctica, la qual va iniciar la marxa abans que es consolidessin treballs teòrics sobre aquesta.

La idea de justícia restaurativa es va plasmar en el Congrés Internacional de Criminologia de Budapest el 1993 i va cobrar impuls per mitjà dels simposis internacionals de victimologia d'Adelaide (Austràlia) el 1994, Amsterdam el 1997 i Mont-real el 2000. Especial rellevància va tenir la Primera Conferència Internacional sobre Justícia Restaurativa per a Joves feta a Lovaina el 1997 o, a la mateixa ciutat flamenca, el Congrés de 2002.

En els primers moments, la justícia restaurativa es va desenvolupar principalment en el context de la justícia juvenil i com a resposta a delictes de poca gravetat, encara que de manera progressiva s'ha expandit en la justícia penal d'adults i fora de l'àmbit del vandalisme i la criminalitat de bagatel·la.

2.2. Pràctiques restauratives

El procés restauratiu pot consistir en una diversitat de pràctiques, entre les quals la més coneguda en el nostre entorn és la mediació. No obstant això, s'ha imposat l'expressió *justícia restaurativa*, atès el desenvolupament d'experiències que van més enllà de la mediació. Així, la idea de justícia restaurativa s'ha materialitzat per mitjà de formes múltiples i diverses:

- En un primer moment, la idea s'entenia referida a les pràctiques de **mediació entre autor i víctima**, fetes fonamentalment als Estats Units i el Canadà, que després es van estendre a alguns països europeus, com ja hem exposat. La mediació penal és un procés restauratiu que respon a un esquema de diàleg –directe o indirecte– entre víctima i ofensor facilitat per un tercer.

Bibliografia recomanada

Una exposició detallada sobre la mediació en diferents països europeus i americans es pot consultar a: **S. Barona Vilar** (dir.) (2009). *La mediación penal para adultos. Una realidad en los ordenamientos jurídicos*. València: Tirant lo Blanch.

- Cap als anys noranta del segle xx, experiències nascudes a Nova Zelanda i després adoptades a Austràlia, com el *family group conferencing*, van ser identificades com a pràctiques pròpies de justícia restaurativa i els seus defensors asseguren que responen amb més puresa a l'esperit restauratiu, en la mesura que superen la dinàmica bilateral de la mediació i inclouen la participació de la comunitat i d'altres agents rellevants en la resolució del conflicte a més de la víctima i de l'infractor. Entre aquests agents, s'arriba a admetre la participació en el procés no solament de familiars i amics d'aquests, sinó de servidors del sistema de justícia penal, com policies, que poden actuar com facilitadors.
- Posteriorment s'ha reconegut com a processos restauratius els *peacemaking circles* (cercles de pacificació) o els *sentencing circles*. Mitjançant aquestes pràctiques es busca conciliar certes pràctiques aborígens amb l'interès a oferir una solució al conflicte que sigui positiva per a la víctima i per a l'infractor. Han estat desenvolupades en algunes comunitats aborígens del Canadà i acceptades en algunes ocasions pels tribunals de justícia com a formes vàlides de resolució de conflictes.

Una experiència pionera en *sentencing circles* va ser promoguda pel jutge Barry Stuart a Yukon (Canadà) el 1991. En aquesta classe de procés, víctima i ofensor, i també familiars i membres de la comunitat, a més de policies, jutges i fiscal, es reuneixen en forma de cercle amb l'objectiu d'arribar a un consens sobre la manera de resoldre el conflicte, la qual cosa es plasma en un *sentencing plan* del qual se serveix el jutge en dictar sentència. Com a element simbòlic per a l'ordenació del debat s'utilitza un objecte que passa de mà en mà a mesura que parlen els diversos participants.

La mediació penal ha tingut una àmplia acceptació en molts sectors dels països anglosaxons, a Europa i diversos països llatinoamericans i diverses formes de *conferencing* s'han adoptat en els primers. En alguns, com Austràlia i Nova Zelanda, aquesta classe de processos restauratius s'ha arribat a implantar com a forma de resposta normal a la delinqüència de menors d'edat.

Vegeu també

En el pla de la militància i l'activisme social, la justícia restaurativa s'obre pas per mitjà d'iniciatives com l'European Forum for Restorative Justice, la pàgina web del qual conté múltiples recursos i informacions sobre la justícia restaurativa i les seves diverses pràctiques: <http://www.euforumrj.org/home>

En la taula 1 es pot visualitzar un esquema de les diverses modalitats de justícia restaurativa elaborat en l'àmbit de les Nacions Unides.

Taula 1. Pràctiques de justícia restaurativa

Classes de processos restauratius	
<p>1. Diàleg indirecte La víctima i l'infractor interactuen indirectament (diplomàcia de llançadora, cartes, vídeos, etc.). Més orientat a l'arbitratge que al procés. Exemples: alguns programes VOM a Europa; programes que fomenten el diàleg entre víctima i infractor en crims de violència severa; situacions de greus desequilibris de poder en les quals el diàleg en persona no és possible.</p>	

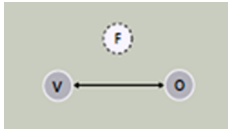
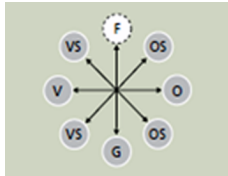
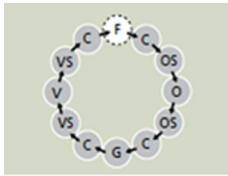
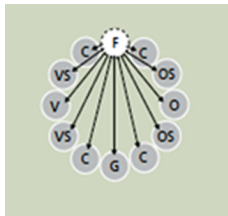
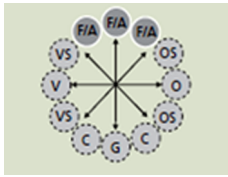
Font: *Handbook on Restorative Justice Programmes*, Office on Drugs and Crime, United Nations, Nova York, 2006, pàg. 67.

Bibliografia recomanada

M. J. Guardiola; M. Albertí; C. Casado; G. Susanne (2012). "Conferencing: origen, transferencia y adaptación". A: J. Tamarit Sumalla (coord.). *Justicia restaurativa: desarrollo y aplicaciones*. Granada: Comares.

Conferencing

El conferencing va sorgir a Nova Zelanda el 1989 i després es va estendre a Austràlia, en diverses formes com les *family group conferencing*, *community conferencing* o *police led conferencing*.

Classes de processos restauratius	
<p>2. Diàleg dirigit entre les víctimes i els infractors Diàleg entre víctimes i infractors. El mediador crea un ambient segur, prepara les parts i redacta un acord. Exemples: VOM.</p>	
<p>3. Diàleg dirigit entre víctimes, infractors, defensors i funcionaris del govern El diàleg s'estén als defensors de la víctima i de l'infractor; els funcionaris del govern també hi poden tenir participació. El debat tendeix a anar més enllà de l'incident específic per a tractar qüestions subjacents de les víctimes i els infractors. Exemple: conferència de família; conferència de comunitat.</p>	
<p>4. Diàleg dirigit entre víctimes, infractors, defensors, funcionaris del govern i membres de la comunitat El diàleg s'estén a membres de la comunitat (que poden o no conèixer les altres parts). El debat sol anar més enllà de l'incident específic i de qüestions subjacents de les víctimes i/o els infractors per tractar també temes relacionats amb la comunitat. Exemples: alguns cercles de sentència; alguns cercles per a la pau.</p>	
<p>5. Diàleg dirigit entre víctimes, infractors i altres parts Això es podria donar en qualsevol dels tres models anteriors, tant en substitució dels mètodes descrits o com un dels diversos mètodes usats en un procés en particular. La víctima i l'infractor, com a mínim, hi són presents; qualsevol de les altres parts també pot ser-hi. El mediador passa de ser un simple "facilitador" a tenir un paper més instructiu i orientat a l'acord. Exemples: VOM o conferències si es faciliten a manera de mediació civil; alguns cercles de sentència; alguns cercles per a la pau.</p>	
<p>6. Diàleg arbitrat entre víctimes, infractors i altres parts La víctima i l'infractor, com a mínim, hi són presents; qualsevol de les altres parts també pot ser-hi. El/els mediador/és organitza/en la conversa entre les parts, però al final la decisió és del/dels mediador/es. Exemples: algunes juntes restauratives; algunes tradicions o pràctics corrents de grups aborígens.</p>	

Font: *Handbook on Restorative Justice Programmes*, Office on Drugs and Crime, United Nations, Nova York, 2006, pàg. 67.

Mediació i conciliació

Acabem de veure una modalitat de justícia restaurativa, que és la mediació. La mediació no s'ha de confondre amb la conciliació, ja que en aquesta última no és necessària la intervenció d'un tercer que contribueix al diàleg i a la resolució del conflicte. En canvi, en la mediació, com s'acaba d'exposar, és imprescindible la figura d'un mediador que faciliti el diàleg. La mediació és una modalitat de procés restauratiu, mentre que la conciliació és una forma diferent de resolució de conflictes. Com analitzarem en el mòdul següent, la idea de conciliació s'ha plasmat en la legislació processal espanyola en l'àmbit d'alguns delictes privats, que exigeixen com a requisit previ per a admetre la querrela i, per tant, iniciar un procediment penal, que s'hagi fet un intent de conciliació entre les parts.

2.3. Les formulacions teòriques de la justícia restaurativa

Els treballs de Barnett i de Christie, fins i tot sense utilitzar l'expressió *justícia restaurativa*, n'anticipen els principis inspiradors.

Barnett, en el seu treball "Restitució: un nou paradigma de justícia penal" (1977), anuncia la superació del "paradigma del càstig" (*paradigm of punishment*), que després de 900 anys de predomini a Occident troba dificultats

per a mantenir la credibilitat en un món secularitzat. L'autor considera que el sistema de justícia penal fracassa en els seus objectius preventius i no es pot fonamentar en una vinculació racional entre el sofriment provocat per la pena en el delinqüent i el dany sofert per la víctima. Per contra, la idea de restitució parteix d'una visió del delicte com l'ofensa d'un individu contra els drets d'un altre. Segons Barnett, el sistema de restitució "punitiva" ha de deixar pas a un sistema de caràcter restitutiú. El nou objectiu que es proclama és fer justícia a les víctimes, d'una manera que alhora sigui beneficiosa per a l'autor i per al contribuent.

Per la seva banda, el cèlebre treball de Christie "Conflicts as property" (1977) expressa una visió crítica de la justícia penal segons la qual aquesta produeix una "expropiació del conflicte" de mans dels seus titulars, els quals romanen aliens a la manera com la societat resol un conflicte que els pertany. La crítica de Christie se centra en els juristes, que esdevenen "propietaris" del conflicte sostret a les víctimes i a les altres parts que hi estan involucrades. Els sistemes formalitzats de justícia dels països industrialitzats, a diferència del que succeeix amb algunes pràctiques de justícia en altres comunitats humanes, tenen com a conseqüència que el conflicte roman socialment invisible.

- És socialment invisible particularment pel que fa a les víctimes, ja que aquestes es veuen sotmeses a les inclemències del procés penal i se les priva de la possibilitat de conèixer el seu agressor.
- Respecte als ofensors, el sistema els priva de l'oportunitat d'explicar les seves raons o de ser perdonats.

En la visió de Christie, la devolució del conflicte als seus titulars implica disposar de tribunals de proximitat orientats a les víctimes, en què la resposta al delicte estigui centrada prioritàriament en "accions restitutives" a càrrec de l'ofensor i en què els protagonistes no siguin "professionals del conflicte", com els jutges i advocats, sinó les parts mateixes directament afectades.

Una referència fonamental en la conceptualització de la justícia restaurativa va ser l'aportació de Zehr (1985), el qual dóna nom a aquest nou paradigma de justícia, concebut com a idea alternativa a la de justícia retributiva.

L'autor parteix de la constatació que el sistema de justícia penal no funciona ni per a les víctimes, que no poden veure satisfetes les seves necessitats, ni respecte als ofensors, ja que no aconsegueix desincentivar eficaçment la comissió de delictes i no afavoreix una assumpció autèntica de responsabilitat per part d'aquests.

Bibliografia recomanada

H. Zehr (2003). "Retributive justice, restorative justice". A: G. Johnstone (ed.). *A Restorative Justice Reader: Text, Sources, Context* (pàg. 69 i seg.). Willan Publishing.

El model de justícia establert, que l'autor defineix com a retributiu, es funda en l'ideal de la pena proporcionada, un concepte il·lustrat que no qüestiona el fet de castigar ni la centralitat del paper de l'Estat, sinó que no aspira més que a limitar l'exercici arbitrari del seu poder de castigar.

Per la seva banda, Zehr considera que l'ideal rehabilitador ha fracassat perquè no ha funcionat i perquè ha donat lloc a abusos. Però al mateix temps l'autor constata que, al llarg de la història de la humanitat, el model punitiu avui dominant a Occident ha conviscut amb el model de justícia comunitària i hi ha hagut moltes manifestacions de tècniques de resolució no jurídica de conflictes fins a temps recents, que es mantenen encara en diverses cultures.

Enfront del paradigma tradicional de tipus retributiu, Zehr proposa un model de justícia basat en la concepció del delicte com una violació de les relacions humanes, de manera que els sentiments de la víctima i de l'ofensor no siguin vistos com a elements perifèrics sinó com el nucli del problema. En aquest nou paradigma, el focus d'atenció ha d'estar no en el passat sinó en el futur, centrat en la idea de *restoration* entesa com "fer les coses bé" i com a "restauració" de les relacions socials. Amb tot, adverteix del perill que els programes nascuts segons un esperit restauratiu acabin derivant envers criteris de caràcter retributiu. Segons l'autor, el sistema restauratiu representa una lent diferent de la pròpia del sistema retributiu i de la justícia convencional, una manera diferent de veure el fet delictiu i els seus protagonistes i el sentit de la resposta davant aquest.

En la taula 2 es pot visualitzar com Zehr planteja la contraposició entre les dues concepcions de justícia.

Taula 2

Justícia retributiva (vell paradigma)	Justícia restaurativa (nou paradigma)
Delicte definit com a violació contra l'Estat	Delicte definit com a dany d'una persona fet per una altra
Centrada a establir la culpa, el passat	Centrada en la solució de problemes, responsabilitats i obligacions i en el futur
Relacions adversarials i procés normatiu	Diàleg i negociació normativa
Imposició de sofriment per a castigar i prevenir el delicte	Restitució com a mitjà per a restaurar les dues parts: reconciliació i restauració com a objectiu
Justícia definida per la intenció i pel procés: regles correctes	Justícia definida com a relacions correctes: enjudiciament pel resultat
Conflicte entre l'individu i l'Estat	Delicte concebut com a conflicte interpersonal: reconeixement del valor del conflicte
Un dany social substituït per un altre	Reparació del dany social
Comunitat secundària, representada per l'Estat	Comunitat com a facilitadora del procés restauratiu

Justícia retributiva (vell paradigma)	Justícia restaurativa (nou paradigma)
Potenciació dels valors competitiu i individualistes	Potenciació de la mutualitat
Acció dirigida de l'Estat a l'ofensor: víctima ignorada i ofensor passiu	Reconeixement dels papers de víctima i ofensor en el problema i en la solució
Responsabilitat de l'ofensor definida com a càstig	Responsabilitat de l'ofensor definida com a propensió de l'impacte de l'acció i contribució a decidir com fer les coses bé
Delicte definit en termes purament legals	Delicte entès en el context global (moral, social, econòmic i polític)
Deute envers l'Estat i la societat en abstracte	Reconeixement del deure i de la responsabilitat de la víctima
Resposta centrada en el comportament passat de l'autor	Resposta basada en les conseqüències perjudicials del comportament de l'autor
Estigma del delicte irrevocable	Estigma del delicte revocable mitjançant l'acció restaurativa
No promou el penediment i la disculpa	Possibilitats de penediment i disculpa
Dependència de professionals	Implicació directa dels protagonistes en el fet

Font: Zehr (1985)

De gran rellevància ha estat també l'aportació de Marshall (1998) en la consolidació i estructuració del model. Aquest autor concep la justícia restaurativa no com una pràctica concreta, sinó com una sèrie de principis orientadors de l'activitat de grups o agències en relació amb el delicte.

Aquests principis són:

- a) La creació d'espais per a la involucració personal dels afectats (particularment l'ofensor i la víctima, però també les seves famílies i comunitats).
- b) La visió dels problemes del delicte en el seu context social.
- c) Una visió prospectiva (o preventiva) orientada a la resolució de problemes.
- d) Flexibilitat de la pràctica (creativitat).

Per a la definició de la justícia restaurativa, Marshall apel·la als elements que han estat ja acceptats internacionalment. Entén que la justícia restaurativa consisteix en:

“un procés pel qual les parts involucrades en una ofensa específica acorden col·lectivament la manera de tractar amb les conseqüències de l'ofensa i les seves implicacions per al futur”.

Els seus objectius primaris són:

- a) Parar esment plenament a les necessitats de les víctimes (materials, financeres, emocionals i socials).

Lectura recomanada

T. E. Marshall (1998). “Restorative justice: an overview”. Disponible a: <http://library.npia.police.uk/docs/homisc/occ-resjus.pdf>

- b) Prevenir la reincidència mitjançant la reintegració dels ofensors en la comunitat.
- c) Permetre als ofensors que assumeixin responsabilitat activa per les seves accions.
- d) Recrear una comunitat de treball que brindi suport a la rehabilitació dels ofensors i de les víctimes.
- e) Proveir mitjans per a evitar el recurs a la justícia legal i als costos i retards associats a aquesta.

Un dels aspectes crucials en el desenvolupament dels programes de justícia restaurativa és la seva relació amb el sistema de justícia. Marshall adverteix dels perills que els processos restauratius es vegin contaminats pel seu contacte amb el sistema judicial, encara que assumeix que no poden ser concebuts com dos sistemes independents, per la qual cosa la justícia restaurativa s'ha d'integrar amb la justícia criminal. Se superen així algunes de les primeres formulacions, que proposaven la justícia restaurativa com a alternativa al sistema penal, i se sostenia així que aquesta és un procés complementari que millora la qualitat, efectivitat i eficiència de la justícia en conjunt.

Segons la definició de Marshall, la justícia restaurativa representa una manera d'abordar el delicte basada en una actitud orientada a la resolució de problemes, que implica les parts directament afectades per aquest i la comunitat.

En sentit més genèric, es podria considerar com a restaurativa, seguint Walgrave/Bazemore, "tota acció orientada principalment a fer justícia mitjançant la reparació del dany causat pel crim".

Un altre autor que ha contribuït al desenvolupament teòric de la justícia restaurativa és Braithwaite. La seva concepció de la "vergonya reintegradora" (*reintegration with shaming*) precedeix el seu interès per la justícia restaurativa. L'autor australià preconitzava la superació del model de justícia tradicional que provoca estigmatització, humiliació i venjança (un "avergonyiment" desintegrador i nociu) a favor de formes d'intervenció caracteritzades per un maneig constructiu i reintegrador de la vergonya que és propi de determinats processos de comunitats aborígens, de grups familiars o de societats orientals com la japonesa.

Braithwaite sostenia que aquestes comunitats mantenien nivells de criminalitat més baixos que els existents als països on la resposta al delicte era el sistema de justícia penal occidental. L'estigmatització, produïda com a conseqüència de l'actuació del sistema penal i penitenciari, implica tractar els delinqüents com a gent dolenta que ha comès fets dolents, però la vergonya reintegradora representa desaprovar el fet reconeixent el que hi ha de bo en la persona que l'ha comès.

Posteriorment, Braithwaite ha afirmat que certes pràctiques restauratives com les conferències familiars són bons exemples de com es pot fer efectiva la vergonya reintegradora, i el seu plantejament evoluciona fins a proposar que el que pròpiament ha de fer un procés restauratiu és una gestió de la vergonya

(*shame management*), evitant que es transformi en ràbia o altres emocions negatives i buscant la transformació en element de responsabilització, reparació i reintegració.

La justícia restaurativa emergeix i també un “tercer model” enfront del model retributiu i del rehabilitador, que permet superar la falta d’imaginació amb la qual els criminòlegs havien reaccionat davant el fracàs del sistema de justícia penal.

Per a Bratihwaite, la justícia restaurativa consisteix a restaurar les víctimes, els ofensors i la comunitat.

- Respecte de les víctimes, el delicte provoca una pèrdua en la seva dignitat i en la seva llibertat i davant això hauria de trobar una resposta que restauri la seva dignitat, el seu sentiment de seguretat i d’apoderament (*empowerment*), en lloc d’una resposta formalitzada gestionada per un sistema de justícia llunyà que n’impedeix la participació.
- En relació amb l’ofensor, cal entendre la necessitat de restauració en termes semblants, de manera que pugui enfortir el seu sentit de justícia que eviti alimentar la “subcultura criminal”.
- Des del punt de vista de la comunitat, la restauració dels llaços socials és un aspecte important de la idea de “suport social”, com a condició per a la prevenció del delicte.

2.4. Trets distintius d’un procés restauratiu

Com es pot deduir de les definicions anteriors, la caracterització d’un procés com a “restauratiu” requereix que se’n precisin degudament els trets distintius, que es poden concretar en els següents:

a) El procés es basa en la participació activa, almenys, de la víctima i l’ofensor. A més d’aquests dos protagonistes principals, el procés pot estar obert a la intervenció d’altres persones, amb la qual cosa ja no adoptaria la forma més habitual de mediació entre ofensor i víctima sinó d’un diàleg restauratiu més complex, com el *conferencing*.

La participació activa no representa la necessitat d’una trobada física entre víctima i ofensor, ja que hi ha la possibilitat d’una interacció directa per mitjà del mediador. Si en unes o altres circumstàncies cadascun dels protagonistes del fet es pot expressar lliurement el procés de diàleg es podrà considerar com a restauratiu.

b) El procés es basa en un diàleg desenvolupat en un entorn lliure de formalitats, de manera que cadascun dels protagonistes pugui expressar espontàniament el seu relat, les seves necessitats i emocions sobre el fet i la manera d'afrontar les seves conseqüències.

c) El diàleg s'ha d'efectuar en presència d'un facilitador.

No hi ha un acord doctrinal i pràctic respecte a si els mediadors han de ser professionals o un tercer imparcial. Les experiències de justícia restaurativa s'han fet moltes vegades amb voluntaris o membres de la comunitat entrenats, encara que hi ha un corrent d'opinió que sosté la necessitat de professionalitzar la figura del facilitador com a garantia de qualitat, fiabilitat i validació institucional del procés.

d) Del procés s'espera que serveixi per a trobar una solució assumida per totes les parts, en la qual s'estableixin les condicions de la situació que ha de succeir el conflicte.

La creació d'un consens per part d'una àmplia comunitat d'investigadors socials respecte al concepte i els principals continguts de la justícia restaurativa es manifesta en la Declaració de Lovaina, subscripta el 1997 pels participants en la primera Conferència Internacional sobre Justícia Restaurativa per a Joves. Segons la Declaració, el propòsit de l'enfocament restauratiu és restaurar el dany fet a les víctimes i contribuir a la pacificació de la comunitat i a la seguretat de la societat. La Declaració recull una sèrie de propostes, entre les quals cal destacar:

a) El delictes no ha de ser considerat com una infracció d'una norma pública o de l'ordre juridicomoral abstracte, sinó que ha de ser tractat abans de res com un dany causat a les víctimes i una amenaça per a la pau i el benestar de la comunitat.

b) La reacció enfront del delictes ha de contribuir a la disminució d'aquests danys i amenaces. La resposta purament retributiva incrementa el sofriment i no satisfà les necessitats de les víctimes i de la societat. Per contra, s'ha de promoure la responsabilitat de l'ofensor, que inclou la seva contribució a la restauració del dany i el respecte als seus drets. Una resposta purament rehabilitadora no és aconsellable en la mesura que pot obstaculitzar la responsabilitat de l'ofensor i el respecte a les garanties jurídiques.

c) La funció principal de la reacció social davant el delictes no ha de ser el càstig sinó crear condicions que promoguin la restauració del dany causat. Totes les classes de dany són susceptibles de restauració, inclosos els danys materials, físics, psicològics en les víctimes, i també la pèrdua de qualitat de la vida social en comunitat.

d) La víctima té dret a decidir lliurement participar o no en un procés restauratiu. L'ofensor no ha de ser involucrat en un procés restauratiu tret que accepti lliurement la seva responsabilitat pel dany causat. Si la comunitat està

Vegeu també

Es pot consultar la Declaració de Lovaina (1997) a <http://www.sonoma.edu/ccjs/info/leuven.html>.

afectada pel fet, la reacció restaurativa no pot estar dirigida tan sols envers els interessos de la víctima, sinó que ha de comprendre també una prestació que representi una restauració simbòlica del dany causat en la comunitat.

e) Les autoritats han d'efectuar seriosos esforços per facilitar una resposta restaurativa al delictes juvenil.

f) La investigació sobre justícia restaurativa s'ha de portar a efecte en col·laboració amb els pràctics, amb la finalitat d'elaborar teories i metodologies que permetin millorar la implementació dels processos restauratius.

3. Reconeixement jurídic internacional i europeu

El desenvolupament normatiu sobre justícia restaurativa en l'àmbit internacional s'ha produït per mitjà d'instruments de *soft law*, que reflecteixen l'evolució existent de la justícia restaurativa tant en la pràctica com en determinats cercles acadèmics i no governamentals, als quals s'ha fet referència en l'epígraf anterior. Amb tot, de més força jurídica són els instruments previstos en l'àmbit de la Unió Europea, que constitueixen un impuls de la pràctica de la mediació en l'àmbit comunitari. Tots dibuixen un escenari favorable per a la implementació de la justícia restaurativa i, més específicament en l'àmbit europeu, de la mediació penal.

Les resolucions més importants que s'ocupen d'aquesta matèria són les següents:

- **Nacions Unides:** Resolució 2002/12 del Consell Econòmic i Social sobre principis bàsics sobre la utilització de programes de justícia restaurativa en matèria penal.
- **Consell d'Europa:** Recomanació núm. R(99) del Comitè de Ministres als estats membres sobre la mediació en matèria penal, de 15 de setembre de 1999.
- **Unió Europea:** Directiva 2012/29/UE, del Parlament Europeu i del Consell, de 25 d'octubre de 2012, per la qual s'estableixen normes mínimes sobre els drets, el suport i la protecció de les víctimes de delictes, i per la qual se substitueix la Decisió marc 2001/220/JAI.

3.1. El concepte de justícia restaurativa i de mediació penal en les normes internacionals

En l'àmbit de l'ONU, el text articulat de la Resolució de 2002 renuncia a una definició de justícia restaurativa, però ofereix una definició de *procés reparador*, entès aquest com:

“Tot procés en què la víctima, el delinqüent i quan escaigui altres persones o membres de la comunitat afectats per un delicte participen conjuntament de manera activa en la resolució de qüestions derivades del delicte, en general amb l'ajuda d'un facilitador”.

A continuació, la Resolució al·ludeix a les pràctiques restauratives, que són “la mediació, la celebració de converses i les reunions per a decidir condemnes”, i aquestes últimes es corresponen amb els *conferencing* i els *sentencing circles*, als quals hem fet referència en l'epígraf anterior.

Lectura recomanada

Handbook of Restorative Justice Programmes. Nova York: United Nations, Office on Drugs and Crime, 2006. Disponible en xarxa a: http://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/06-56290_ebook.pdf

D'altra banda, la Resolució defineix el “resultat restauratiu” com aquell assolit com a conseqüència d'un procés restauratiu, el qual ha d'estar encaminat a atendre les necessitats i responsabilitats individuals i col·lectives de la víctima i ha de respondre a la finalitat d'assolir la reintegració de la víctima i el delinqüent. Entre aquests, per exemple, es poden incloure els programes de reparació, els programes de restitució i el servei a la comunitat.

Més restrictiva és la definició del **Consell d'Europa**, que s'ocupa exclusivament de conceptualitzar la mediació penal. Això potser és a causa que la mediació penal és la pràctica de justícia restaurativa més estesa en el context europeu, i són menys freqüents altres pràctiques com els *conferencing* o els *sentencing circles*. En aquest sentit, el Consell d'Europa defineix la mediació penal com:

“Tot procés que permet a la víctima i al delinqüent participar activament, si hi consenten lliurement, en la solució dels problemes del delicte, amb l'ajuda d'un tercer independent (mediador)”.

Per tant, es podrien identificar en qualsevol procés restauratiu diverses notes distintives, essencialment la participació activa dels implicats en el delicte i l'ajuda d'un facilitador durant el procés. En conseqüència, la diferència fonamental és que, mentre que el procés de mediació representa la participació activa de l'ofensor i la víctima del delicte, en la justícia restaurativa es poden incloure també altres persones o membres de la comunitat afectats per un delicte. Per això, la relació conceptual és de gènere (justícia restaurativa), espècie (mediació penal). Així, de manera gràfica, estarien representats per cercles concèntrics, on la justícia restaurativa englobaria la mediació penal.

3.2. Principis i requisits d'un procés restauratiu

Atès que els principis aplicables a un procés restauratiu han adquirit un cert grau de consens en els documents supranacionals esmentats, se n'abordarà a continuació una anàlisi conjunta:

a) Els processos restauratius requereixen la **voluntarietat** de les parts, això és, d'un **consentiment lliure i informat**, tant respecte a la participació en el procés com en l'adopció dels acords reparadors, que pot ser revocat en qualsevol moment. En conseqüència, el consentiment informat exigeix una explicació adequada a qui intervindrà en el procés restauratiu de les característiques del procés, les finalitats que s'hi persegueixen i els possibles efectes que pot tenir en relació amb el sistema de justícia penal. També es preveu en el marc de les Nacions Unides que la víctima i el delinqüent tinguin dret a consultar un assessor lletrat.

b) La major part de programes restauratius exigeixen com a requisit previ que l'ofensor i la víctima estiguin d'acord amb els fets fonamentals del conflicte penal, la qual cosa exigeix, abans de seguir un procés restauratiu, que l'**ofensor assumeixi una certa responsabilitat davant els actes esdevinguts**. Amb tot,

la participació de l'ofensor en un procés restauratiu no pot ser utilitzada com a prova d'admissió de culpabilitat en procediments judicials posteriors que es poguessin seguir. Per aquest motiu, com a regla general, s'estableix en tots els documents supranacionals que s'ha de respectar la confidencialitat del que s'esdevé en els processos restauratius, tret d'algunes excepcions.

c) **Confidencialitat.** Amb l'objectiu de salvaguardar la presumpció d'innocència que assisteix l'imputat d'un delictes, s'estableix la confidencialitat del que ha esdevingut en les sessions de mediació, de manera que no podrà ser utilitzat en el procés penal, normalment tret d'acord de les parts o per raons d'interès públic.

d) **Igualtat entre les parts o adequat equilibri de poder,** que ha de permetre tant una negociació lliure com la conclusió d'acords reparadors adequats a les necessitats de qui els adopta.

Definir el que s'entén per igualtat resulta tan complex com essencial, perquè els processos de justícia restaurativa no tinguin efectes contraproductius, especialment quant a la revictimització de qui ha sofert les conseqüències del fet delictiu.

Tant el Consell d'Europa com les Nacions Unides afirmen la necessitat de "tenir en compte" les diferències culturals entre les parts i la desigualtat de posicions per a sotmetre un cas a un procés restauratiu. Aquestes diferències i desigualtats es poden deure a diversos factors com l'edat, la maduresa, la capacitat intel·lectual de les parts, els factors racials, ètnics o culturals o els greus desequilibris de poder, com una relació de dependència o les amenaces implícites o explícites de violència.

La Unió Europea, en la Directiva 2012/29/UE, de 25 de desembre de 2012, afirma en la consideració 46 que els serveis de justícia reparadora:

"Poden ser de gran ajuda per a la víctima, però requereixen garanties per a evitar tota victimització secundària i reiterada, la intimidació i les represàlies".

Per a això, elements com la naturalesa o la gravetat de la infracció, el nivell de traumatisme ocasionat, la violació repetida de la integritat física, sexual o psicològica de la víctima, els desequilibris en les relacions de poder, l'edat, la maduresa o la capacitat intel·lectual de la víctima, que podrien limitar o reduir-ne la capacitat per a fer una elecció amb coneixement de causa o li podrien ocasionar un perjudici, s'han de prendre en consideració quan es tracti de reenviar un cas als serveis de justícia restaurativa i durant el procés de justícia reparadora. Ja en l'articulat, quan s'ocupa de regular el dret a garanties en el context dels serveis de justícia reparadora, s'estableix que:

“Els estats membres han d’adoptar mesures per protegir la víctima contra la victimització secundària o reiterada, la intimidació o les represàlies, mesures que s’han d’aplicar quan es facilitin serveis de justícia reparadora. Aquestes mesures garanteixen que les víctimes que optin per participar en processos de justícia reparadora tinguin accés a serveis de justícia reparadora segurs i competents” (art. 12 de la Directiva).

En definitiva, i definit en positiu, entenem que la igualtat consistirà que l’ofensor i la víctima siguin capaços de defensar els seus interessos, d’expressar la seva opinió i d’acceptar algunes propostes i rebutjar-ne d’altres. Així, quan hi hagi “disparitats evidents” –segons els termes emprats pel Consell d’Europa– pot no ser apropiat recórrer a la mediació. No obstant això, més enllà d’aquestes recomanacions, queda oberta la qüestió de si en alguns casos de desequilibri es poden dur a terme processos restauratius. Així, el Consell d’Europa afirma que:

“El mediador pot en alguns casos remeiar les disparitats en matèria de poder i aptituds i restablir l’equilibri a favor de les parts desavantatjades”.

e) Relacionat amb el principi anterior, la **seguretat de la víctima** és una altra de les grans preocupacions a l’hora de viabilitzar un procés de mediació. La seguretat ha de ser garantida durant tot el procés restauratiu, tasca que generalment s’encomana al mediador.

f) **Imparcialitat del mediador o facilitador.** Des del Consell d’Europa s’afirma que “la mediació s’hauria de desenvolupar de manera imparcial, segons els fets de la causa i en funció de les necessitats i els desitjos de les parts”. Per la seva banda, en la Resolució 2002/12 de Nacions Unides, en referir-se a la definició de *facilitador* s’al·ludeix a una persona la funció de la qual és facilitar “de manera justa i imparcial”, la participació de les parts en un procés restauratiu.

g) Finalment, el resultat del procés restauratiu ha de ser un **acord raonable i proporcional**, segons les directrius del Consell d’Europa i les Nacions Unides.

Per tant, no n’hi ha prou que l’acord tingui la voluntarietat i el consentiment de l’ofensor i la víctima del delictes; ha de ser, a més, raonable i proporcional. Aquest control podria ser exercit en primera instància pel mediador que ha conduït el procés o podria, en els casos en què la justícia restaurativa opera com a complement del sistema de justícia penal, ser revisat pel fiscal o jutge que va derivar el cas al servei de mediació. Amb tot, la forma en la qual s’ha de verificar la raonabilitat i proporcionalitat de l’acord resulta una qüestió en la qual els documents supranacionals no es pronuncien.

3.3. Línies directrius sobre el funcionament dels programes de justícia restaurativa

Els documents supranacionals també s'ocupen d'alguns aspectes relatius a la implementació de programes de justícia restaurativa, hi donen impuls i en fomenten la implantació.

La Directiva 2012/29/UE estableix l'obligació que els estats membres facilitin la derivació de casos, quan escaigui, als serveis de justícia reparadora, fins i tot mitjançant l'establiment de procediments o orientacions sobre les condicions de tal derivació (art. 12.2).

En la mateixa línia, encara que amb menys força jurídica que el document anterior, les Nacions Unides estableixen que:

“els estats membres han de considerar la possibilitat d'establir directrius i normes, amb base legislativa quan calgui, que regeixin la utilització de programes de justícia restaurativa. Aquestes directrius i normes han de respectar els principis bàsics enunciats aquí”.

Aquestes normes també han d'especificar els aspectes següents:

- a) Les condicions per a la remissió de casos als programes de justícia restaurativa.
- b) La gestió dels casos després d'un procés restauratiu.
- c) Les qualificacions, la capacitació i l'avaluació dels facilitadors.
- d) L'administració dels programes de justícia restaurativa.
- e) Les normes de competència i les regles de conducta que regiran el funcionament dels programes de justícia restaurativa.

El Consell d'Europa recomana, quant al funcionament dels serveis de mediació, que:

- a) Han d'estar regits per normes reconegudes.
- b) S'han de beneficiar d'una autonomia suficient per a complir les seves funcions.
- c) S'han de desenvolupar normes de competència i regles ètiques i també els procediments de selecció i de formació dels mediadors.
- d) Els serveis de mediació haurien d'estar sota la vigilància d'un òrgan competent.

Una atenció específica en el context europeu es presta a la **formació i qualificació dels mediadors**. D'aquesta manera, la Directiva 2012/29/UE estableix que els serveis de justícia restaurativa han de ser competents i segurs, de manera que es possibiliti que les persones que presten serveis de justícia reparadora rebin una formació adequada al tipus de contactes que mantinguin amb les víctimes i observin normes professionals per a garantir que tals serveis es presten de manera imparcial, respectuosa i professional.

3.4. Avaluacions sobre el compliment de les previsions supranacionals

S'ha fet una revisió de l'aplicació de la Recomanació del Consell d'Europa sobre mediació penal de 1999 de la Comissió Europea per a l'Eficiència de la Justícia (CEPEJ), que va elaborar el 2007 unes directrius per a implementar-la millor, en les quals es planteja la necessitat de l'actualització i d'una avaluació de l'impacte de la justícia restaurativa en els estats membres.

El document constata l'existència de diferències importants entre els estats, provocades per una sèrie d'obstacles, com la falta de disponibilitat de la mediació, la falta de coneixement de jutges, fiscals i altres autoritats i professionals que cooperen amb el sistema de justícia, el cost relativament alt, la falta de formació especialitzada i les diferències en la qualificació requerida als mediadors.

D'altra banda, s'ha avaluat el compliment de la Decisió marc de 15 de març de 2001; sobre aquest tema hi ha un informe elaborat pel Victim Support Europe i l'Associació Portuguesa de Suport a la Víctima (APAV). S'hi posa en relleu una aplicació molt desigual d'aquesta norma en els diversos estats de la Unió, de manera que el compliment de la Decisió marc pot ser considerat globalment com a insuficient.

Sobre aquest tema, l'informe al·ludeix a l'existència de tres grups d'estats:

1) Tan sols un reduït grup d'estats, format per Alemanya, Finlàndia, Luxemburg i Polònia, reconeixen la mediació penal en les seves legislacions amb caràcter general.

En aquests estats hi ha normes que requereixen tenir en compte les circumstàncies del delictes (Finlàndia) o l'interès de les víctimes com a criteri principal (Alemanya), i preveuen ocasionalment alguna limitació respecte a certa classe de delictes (Luxemburg en els casos de violència domèstica).

2) D'altra banda, el grup més nombrós d'estats admet expressament la mediació, encara que de manera limitada a delictes menys greus.

Així succeeix a Àustria, Bèlgica, França, Grècia, Irlanda, Itàlia, Portugal i la major part de països de l'Est. En molts d'aquests països la llei fixa com a requisit per a accedir a la mediació que el delictes no tingui prevista una pena superior a un límit màxim, que se situa en general entre els dos i els cinc anys de presó.

3) Un tercer grup d'estats, en el qual estan Espanya, Holanda, Dinamarca, Romania o Bulgària, no preveu legalment la mediació. L'informe inclou també en aquest grup el Regne Unit, malgrat ser un dels llocs en què s'han desenvolupat més programes de justícia restaurativa en el context d'un sistema jurídic no parangonable amb el de la resta d'estats de la Unió.

Vegeu també

"Guidelines for a better implementation of the existing recommendation concerning mediation in penal matters", CEPEJ 2007/13, de 7 de desembre de 2007.

Bibliografia recomanada

APAV/ Victim Support Europe (2009). *Victims in Europe*.

Les diferències entre els estats no impliquen, segons l'informe, la falta de compliment de la Decisió marc, atès que aquesta preveu en termes molt oberts la necessitat d'implementació, la qual cosa deixa un gran marge de discrecionalitat als estats membres.

En la previsió de les conseqüències de la mediació, les diverses legislacions tampoc no adopten un criteri únic. En alguns casos la Llei estableix que el resultat ha de ser tingut en compte en el procés penal, mentre que en altres, com Portugal, Eslovàquia o Suècia, el resultat no es té en compte, la qual cosa constitueix, segons l'informe, una falta de compliment de les exigències de la Decisió marc. Una situació intermèdia és la d'aquells estats en què la rellevància dels resultats de la mediació en el procés penal depèn d'una decisió discrecional del ministeri fiscal.

L'informe de Victim Support Europe inclou els resultats d'una enquesta d'abast molt reduït entre persones que tenen coneixement del tema per la seva activitat professional o acadèmica (218 del total d'estats membres), que reflecteix un escàs coneixement dels serveis de mediació de les víctimes: un 63,7% no està d'acord que el coneixement sigui adequat. També és elevat el nombre d'enquestats que no considera que el servei sigui accessible (56,1%).

4. Casos discutits: delinqüència sexual, violència familiar i contra menors i terrorisme

Entre els defensors de la justícia restaurativa és habitual sostenir la tesi segons la qual no hi ha límits *a priori* a la viabilitat d'un procés restauratiu, sinó que la pertinència d'aquest depèn de l'acceptació lliure i voluntària dels seus protagonistes. Això no és obstacle per a assenyalar que hi ha situacions de risc, com són totes aquelles en què el fet delictiu s'ha produït en el context d'una relació entre autor i víctima caracteritzada per la submissió, la intimidació o el domini de la voluntat d'una sobre l'altra.

De vegades s'ha assenyalat, no sense raó, que en casos de relacions tiràniques i de manifesta desigualtat entre les parts la justícia penal és la resposta més adequada. En tals casos, freqüents en els supòsits de **violència familiar, domèstica o de parella**, no es donarien les condicions per a un procés restauratiu si aquest no es pot desenvolupar en una situació d'igualtat real entre les parts. Es podria entendre que una de les parts, normalment la víctima, no podria prestar un consentiment vàlid a la mediació o que el facilitador podria decidir que no es donen les condicions necessàries perquè el procés es desenvolupi adequadament. En tot cas, la viabilitat o no d'un procés restauratiu és una magnitud dinàmica que s'hauria de resoldre en un moment concret segons les circumstàncies existents.

Respecte a la pràctica de la justícia restaurativa en **delictes contra menors d'edat**, hi ha el risc derivat de la desigualtat i el problema del consentiment, encara que no ha d'oblidar que gran part de les experiències de mediació i de *conferecing* s'han desenvolupat en l'àmbit de la justícia de menors, per la qual cosa ens trobaríem davant conflictes amb menors en la posició de víctima i en la d'ofensor; i, quant al consentiment, aquest pot ser prestat pels menors segons la seva capacitat natural i la seva participació en el procés pot ser motivada per l'acompanyament de familiars o persones de suport.

Pel que fa als **supòsits de violència i abús sexual**, malgrat que es poden produir alguns dels problemes assenyalats, els partidaris de la justícia restaurativa han trobat arguments sòlids en el fracàs del sistema de justícia penal per a donar resposta a les necessitats de les víctimes. Aquest fracàs s'evidencia en el nombre reduït de casos en què la intervenció penal es fa efectiva. A aquest fracàs cal afegir el fet conegut de l'exposició de les víctimes a un alt risc de victimització secundària en el seu contacte amb el sistema de justícia penal.

Enfront d'aquesta realitat, hi ha poca tendència a l'aplicació de processos restauratius en la delinqüència sexual greu, amb l'excepció de Nova Zelanda i Austràlia en l'àmbit de la justícia juvenil i alguns supòsits més aïllats al Cana-

dà. Hi ha algunes avaluacions que revelen assoliments destacables en aquests programes, tant des del punt de vista de les víctimes com dels infractors (DALY, 2003)

D'altra banda, en **els delictes de terrorisme** són escasses les aportacions teòriques sobre el tema, i s'hi destaca que les víctimes d'aquesta classe de delictes poden buscar en la justícia restaurativa respostes a les seves necessitats de comunicació, informació i d'obtenir un sentiment de "clausura" o tancament d'una experiència personal traumàtica. Per això les pràctiques restauratives que millor podrien respondre als interessos de les víctimes serien més les orientades envers la idea de trobada que les basades en la cerca de resultats reparadors. En supòsits de victimització massiva, particularment si aquesta es produeix en el context de conflictes de dimensió política, la justícia restaurativa pot interaccionar amb la justícia transicional, com posen de manifest les propostes de creació de comissions de la veritat.

5. La justícia restaurativa a debat: crítiques i riscos en l'aplicació de processos restauratius en l'àmbit penal

Les crítiques que s'han fet a la justícia restaurativa es poden sistematitzar en les següents:

1) Qüestionament de la filosofia restaurativa

Una crítica estesa ha estat l'acusació que el discurs de la justícia restaurativa és atractiu, però poc realista, en estar basat en una visió angèlica de la societat i de la persona humana o, si més no, en una confiança ingènua en la capacitat transformadora d'aquestes realitats.

2) Crítiques respecte al resultat pretès: la restauració

S'ha rebutjat la possibilitat de restaurar: no hi pot haver una tornada a la situació anterior i la reconstrucció d'una relació danyada només tindria sentit en casos en què hi hagués relació prèvia al delictes, la qual cosa no es dona en tots els supòsits, i si es dona la relació probablement no mereixeria ser recomposta.

Això obliga a matisar, d'una banda, que la recomposició no pot ser concebuda en termes de tornada a la situació anterior, ja que el sentit penal de la reparació s'allunya essencialment d'una mecànica compensatòria com la pròpia de la responsabilitat civil. Enfront de les opinions que perceben un enfocament conservador en la idea de restauració de la pau, s'ha explicat el discurs reparador en el sentit que el que es pretendria no seria restaurar un ordre injust, sinó transformar-lo.

3) La privatització de la resposta enfront del delictes

S'adueix el fet que amb la introducció de la reparació s'atempta contra el caràcter públic del dret penal i contra el principi d'igualtat, ja que la reacció enfront del delictes estaria condicionada a la capacitat de pagament del culpable. Per exemplificar el caràcter repressiu de la justícia restaurativa s'il·lustra aquesta crítica recordant les pràctiques pròpies de l'antiguitat en què el deutor que no podia satisfer el seu deute quedava convertit en esclau, a fi de poder pagar amb el seu treball al servei del creditor.

La resposta a tals crítiques és emfatitzar el sentit diferent de la reparació penal respecte a la responsabilitat civil derivada del delictes, que es concreta en les notes següents:

a) El valor "punitiu" no rau en la reparació íntegra sinó en l'esforç reparador.

- b) La reparació es pot fer a favor de la comunitat (reparació simbòlica o social).
- c) La reparació no té només una dimensió econòmica sinó també (i fins i tot en gran manera preferent) psíquica o emocional, per la qual cosa ha d'anar acompanyada d'una disculpa seriosa.
- d) La reparació no és transferible ni divisible, sinó que s'ha de prestar personalment.

4) La justícia restaurativa és una opció tova i ineficaç

L'acusació que la justícia restaurativa és una forma tova i, per tant, ineficaç per a fer front al greu problema de la delinqüència està relacionada amb una ancestral confiança irracional en el poder del sofriment com a mètode per a induir a la modificació de la conducta. Segons aquesta creença socialment arrelada, es tendeix a desconfiar de qualsevol resposta al delictes que no sigui percebuda com a punitiva. La confiança en el càstig és irracional perquè l'infractor potencial no creu que hagi de ser castigat i qui sofreix l'aflicció punitiva se sent víctima d'un càstig injust, la qual cosa li impedeix reconèixer les conseqüències del seu fet per a la víctima o per a la societat.

No obstant això, els defensors de la justícia restaurativa han tractat de donar resposta a aquesta crítica assenyalant que la reparació ha de ser onerosa per a l'infractor, buscant una equivalència amb la "càrrega aflictiva" pròpia de la pena, o per la via de destacar que aquesta forma de justícia no és una "opció tova" o que la víctima ha de poder percebre l'esforç o el dolor de la disculpa. Tals arguments han estat, no obstant això, impugnats per ser tributaris de l'ètica del sofriment i no saber trencar, com correspondria a un enfocament restauratiu, amb el "paradigma del càstig".

5) Conceptes de risc: el perdó i la reconciliació

Entre la retòrica de la justícia restaurativa, es troben conceptes delicats com són els de perdó o reconciliació, ateses les seves connotacions morals i les expectatives equívokes que poden suscitar.

Es fa necessari aclarir que el "perdó" no ha de ser un objectiu essencial d'un procés restauratiu i que aquest no ha de portar al fet que la víctima es vegi en una posició en la qual se senti que això és el que s'espera d'ella (més encara quan d'això es pugui reforçar el sentit del "deure", derivat de certes conviccions religioses el compliment de les quals pugui resultar emocionalment desestabilitzador).

Pel que fa a la idea de "reconciliació", ha estat objecte de serioses crítiques. Algunes reticències que s'expressen en certs cercles contra l'aplicació de processos restauratius en supòsits de violència de gènere tenen a veure amb l'equívoc que el procés reparador està orientat a la reconciliació de la parella, quan el sentit del procés es trobaria més aviat en altres objectius, com la preparació d'escenaris de futur si totes dues persones es troben davant la necessitat de

relacionar-se (per l'existència de fills comuns o per veïnatge). Davant les dificultats de comunicació que s'aboquen sobre els termes *perdó* i *reconciliació*, Umbreit aconsella allunyar-los verbalment del procés restauratiu.

6) La justícia restaurativa provoca una extensió de la xarxa d'intervenció

Des de certs sectors s'ha considerat que un dels avantatges de la justícia restaurativa es trobaria en la seva capacitat per a donar resposta a un nombre major de casos, la qual cosa implica un benefici per a les víctimes el cas de les quals no hauria estat atès pel sistema de justícia. El fet que en alguns programes la major part de mediacions en l'àmbit de la justícia d'adults afecti infraccions molt lleus constituiria un indicatiu en aquest sentit. En cas de ser cert això es produiria un efecte d'"extensió de la xarxa d'intervenció", la qual cosa pot merèixer una valoració negativa si es tenen en compte els costos de la intervenció i es professa una visió menys optimista respecte al potencial de la justícia restaurativa. No obstant això, que això sigui realment així depèn dels criteris pels quals es regeixi la decisió de derivar assumptes als programes restauratius, i hi ha posicions que s'oposen a evitar la derivació dels casos de bagatel·la.

7) El paper de la comunitat

Un altre aspecte que ha suscitat controvèrsia és el concepte de comunitat, considerada com a tercer actor, a més de la víctima i l'infractor. Des d'una òptica restaurativa, la comunitat és part afectada pel fet delictiu, atès que aquest té un impacte sobre la pau social, sobre els vincles interpersonals i la confiança en el respecte als valors i les normes de convivència. Al mateix temps, la comunitat és un agent fonamental en la gestió i resolució del conflicte, ja que pot donar suport al procés de reparació, responsabilització i reintegració de la víctima i de l'ofensor.

No obstant això, hi ha una dificultat a definir la comunitat. Hi ha casos en què la comunitat de referència pot ser identificada i delimitada, com els fets que es produeixen en el si de conflictes en l'àmbit familiar o veïnal o d'una banda juvenil. Però hi ha delictes que es produeixen entre desconeguts o en els quals ni tan sols hi ha una xarxa de valors i interessos compartits. D'altra banda, la pertinença dels protagonistes del fet a grups socials o subcultures diferents és una dificultat a l'hora de dissenyar pràctiques restauratives que impliquin una participació efectiva de l'element comunitari.

També s'han assenyalat alguns riscos en l'apel·lació a la comunitat, com el totalitarisme, que estaria implícit en la idea de comunitat que tracin distincions rígides entre *insiders* i *outsiders*. Subratllar el comunitari pot amagar tendències antiliberals o ser una manera de confirmar dinàmiques segregacionistes o discriminatòries.

8) Justícia restaurativa i prevenció general

Una de les qüestions de més complexitat és la relativa a quins efectes pot tenir la justícia restaurativa sobre la prevenció general del delictes, això és, en la prevenció de la comissió de futurs delictes. Aquest efecte no ha estat sotmès a verificació empírica, la qual cosa necessitaria un estudi d'ampli abast en el qual es poguessin comparar les dades de delinqüència i victimització entre comunitats de característiques homogènies en què la justícia restaurativa s'hagi aplicat de manera generalitzada durant un considerable període de temps, i altres en què no hagi estat així. L'avaluació dels programes restauratius no ha arribat fins a aquest punt, per la qual cosa continua oberta a l'especulació teòrica la pregunta sobre la capacitat dissuasòria d'una resposta de tipus restauratiu.

Les reticències respecte al poder de dissuasió de la justícia restaurativa poden ser moltes, però cal no oblidar que la solució restaurativa en pocs casos es planteja que hagi de substituir totalment la justícia penal. A més, és ben sabut que la confiança en la capacitat intimidatòria de la por al càstig està basada en una racionalitat molt llunyana a la de moltes de les persones que cometen fets delictius, per la qual cosa la pèrdua de poder de dissuasió en cas de derivació a solucions restauratives no s'ha de donar ni molt menys per descomptada.

Taula 3. Crítiques i respostes restauratives

Crítiques	Respostes restauratives
Una concepció restaurativa de la justícia és utòpica i mai no podrà ser una alternativa real al sistema de justícia penal.	En un percentatge important, les víctimes que han participat en processos restauratius declaren que s'han sentit reparades. La justícia restaurativa no aspira a substituir globalment el sistema penal sinó a evitar que aquest sigui un obstacle, més que un mitjà, per a la resolució del conflicte. L'existència de casos en què la justícia restaurativa aconsegueix els seus objectius són suficients per a validar l'existència dels programes.
Una justícia basada en la mera reparació implica la privatització de la justícia penal i infringeix el principi d'igualtat.	La justícia restaurativa inclou també la comunitat com a actor en el procés de resolució del conflicte. La justícia restaurativa requereix igualtat i alhora aspira a restablir relacions interpersonals de caràcter igualitari. La justícia restaurativa ha de ser accessible també als infractors en els delictes sense víctima o amb víctima no participant. La reparació té essencialment un contingut moral i exigeix un esforç proporcionat de l'infractor.
La justícia restaurativa és una resposta tova i per tant no és eficaç per a prevenir el delictes.	La desconfiança envers la justícia restaurativa parteix d'una confiança profunda i irracional en el poder del càstig basat en el sofriment del culpable. La justícia restaurativa no és una "opció tova". La prevenció del delictes no és l'únic objectiu de la justícia restaurativa. La justícia restaurativa no aspira a ser l'únic mitjà per a assolir un objectiu tan complex com és la prevenció del delictes.
En la justícia restaurativa té més a guanyar l'ofensor que la víctima	Les víctimes mostren igual o més satisfacció que els ofensors amb el procés restauratiu. El procés judicial penal és en general més hostil a les víctimes que els processos restauratius. Una bona pràctica restaurativa ha d'adoptar cauteles per a evitar la victimització secundària.

Crítiques	Respostes restauratives
La justícia restaurativa pretén la humiliació de l'infractor	La justícia restaurativa aspira a la responsabilització de l'infractor i amb això el tracta com a subjecte lliure. La justícia restaurativa tracta l'infractor com a membre de la comunitat i aspira a reintegrar-lo. La justícia restaurativa pretén una gestió positiva de la vergonya. La participació de l'infractor és voluntària.
La justícia restaurativa només serveix per a delictes d'escassa gravetat.	La justícia restaurativa pot ser vàlida <i>a priori</i> per a tota classe de delictes i els límits els posen les parts. La justícia restaurativa mostra el seu potencial principal en els delictes de gravetat mitjana, no en els de bagatel·la.
La justícia restaurativa genera extensió de la xarxa d'intervenció.	Més intervenció del sistema penal pot derivar d'un mal ús de la justícia restaurativa. Cal evitar centrar els programes restauratius en la delinqüència de bagatel·la. Un programa ambiciós de JR redueix els costos personals, socials i econòmics del delicte.
La justícia restaurativa només serveix en els delictes amb dany econòmic.	La reparació moral o psíquica és en general la que més es pot assolir en un procés restauratiu i és la més apreciada per les víctimes.

Font: Tamarit (2012)

6. L'avaluació dels programes de justícia restaurativa

Durant els primers anys dels programes, les avaluacions d'aquests no han pogut exercir un paper rellevant, encara que actualment es disposa ja de resultats d'investigacions que permeten valorar fins a quin punt els programes de justícia restaurativa compleixen els seus objectius, si els resultats aconseguits són satisfactoris en comparació dels referits al sistema de justícia o fins on arriben els seus efectes indesitjats.

L'avaluació de programes es fa de manera creixent als països anglosaxons i ha tingut un impuls oficial en alguns països, com el Regne Unit, on el Home Office ha publicat els resultats de diverses avaluacions.

6.1. Enquestes de satisfacció: víctimes i ofensors

L'avaluació d'un programa es pot fer en general des de dues perspectives, la dels ofensors i la de les víctimes. Una eina utilitzada respecte a tots dos és la de les enquestes de satisfacció, que tracten de conèixer l'opinió de les persones participants en el procés pel que fa a la justícia i l'equitat percebuda.

Es poden considerar en aquest sentit, per exemple, els estudis de metanàlisi a què al·ludeixen Umbreit, Vos i Coates, que posen de manifest el següent:

- Les xifres de satisfacció de les víctimes se situen entorn del 90% i 80% en la major part de programes executats i avaluats, i del 70% al 90% en el cas dels infractors, tant en els supòsits de mediació com en els de *conferencing*.
- Les xifres es refereixen als que han decidit prendre part en processos reparadors, que representen entre un 40% i 60% de les persones a les quals s'ha ofert tal possibilitat.
- El grau de satisfacció no es veu substancialment alterat per raons com la pertinença a un determinat grup cultural o la gravetat del delictes.
- Pel que fa a les víctimes, les variables que mostren més incidència en la satisfacció declarada són la comunicació amb el facilitador i la percepció que l'acord reparador és just, i també l'existència d'un ferm desig de trobar-se en l'infractor.

Alguns estudis posen de manifest que les víctimes concedeixen més valor a la disculpa seriosa de l'ofensor que a la reparació material que puguin obtenir. No s'ha d'oblidar, en aquesta direcció que, així com la disculpa es produeix

Bibliografia recomanada

M. S. Umbreit; B. Vos; R. B. Coates (2002). "The impact of restorative justice conferencing: a multi-national perspective". *British Journal of Community Justice* (vol. 1).

en la major part de supòsits, la reparació material té menys incidència. Altres avaluacions aporten índexs de més d'un 90% de satisfacció declarada respecte a la justícia del procediment.

Les dades relatives a l'opinió dels participants¹ respecte a si l'acord és just són també en general positives.

⁽¹⁾Segons l'estudi referenciat anteriorment d'Umbreit, Vos i Coates, per sobre d'un 80% consideren just el resultat del procés.

Aquesta dada contrasta, quan s'han utilitzat grups de control, amb l'opinió dels participants en un procés convencional en l'Administració de justícia, que de vegades es tendeixen a considerar en més d'un 50% com a tractats injustament. Aquestes últimes xifres no haurien de sorprendre si es té en compte l'escassa valoració ciutadana de l'Administració de justícia que reflecteixen en general les enquestes.

La comparació entre les opinions de les víctimes i les dels ofensors és un dels aspectes de més interès. Aquests es mostren en general més proclius a valorar positivament la seva experiència i en algunes avaluacions s'aprecien diferències significatives entre ofensors i víctimes, encara que la valoració efectuada per aquestes sigui en termes generals més positiva que negativa. Alguns estudis reflecteixen una insatisfacció de les víctimes que pot ser conseqüència de la percepció que el mediador es mostrava més favorable als interessos de l'ofensor, una preparació insuficient del procés o una actitud poc cooperadora d'aquest, amb una escassa disposició a l'assumpció de responsabilitat.

Al Regne Unit s'han desenvolupat diverses avaluacions de programes encarregades pel Home Office, que han revelat en general resultats positius dels processos de mediació i *conferencing* examinats.

- La satisfacció amb l'experiència era elevada, tant en víctimes com en ofensors, en tot cas superior a un 80%.
- Un 98% de conferències van acabar amb un acord entre els participants.
- Una dada reveladora va ser que, malgrat que una major part de víctimes van optar per processos indirectes quan els van oferir aquesta possibilitat, les que van prendre aquesta opció van manifestar un grau de satisfacció inferior que les que van optar per trobades cara a cara.

Les investigacions que, mitjançant grups de control, estableixen comparacions entre els processos restauratius i la justícia penal convencional resulten particularment útils a l'hora de poder validar les opcions de política criminal que afavoreixin el recurs a la justícia restaurativa. En aquest sentit, posseeix més interès l'avaluació del programa de *conferencing* del Justice Research Consortium (JRC), en què es va usar un model experimental amb una selecció aleatòria de dos grups de casos, un al qual es va aplicar el programa referit i un altre (grup de control) que va ser portat al sistema judicial convencional. El grup de *conferencing* estava format per 152 ofensors i 216 víctimes i el grup de control per 118 infractors i 166 víctimes.

Respecte als resultats d'aquest estudi, es destaquen els següents:

Bibliografia recomanada

Shapland i altres (2007). "Restorative justice: the views of victims and offenders. The third report from evaluation of three schemes". *Ministry of Justice Research* 3/2007.

- Pel que fa al grup de *conferencing*, més d'un 80% de participants, tant víctimes com infractors, van declarar que van ser escoltats amb atenció, que van tenir oportunitat d'expressar la seva opinió i les conseqüències del fet i que van ser tractats amb respecte.
- També van ser superiors al 80% les víctimes i ofensors que van declarar que el procés va ser just o bastant just i que s'hi van sentir molt o bastant satisfets.
- Un 74% d'ofensors i un 78% de víctimes recomanarien la justícia restaurativa a altres persones.
- Un 90% va manifestar que hi havia hagut disculpa i que la víctima la va acceptar, sense diferències entre autors i víctimes.
- El sentiment de les víctimes respecte a la sinceritat de l'ofensor va aparèixer més variat, encara que un 45% va manifestar que va sentir que era sincer i un 23% que ho va ser en certa manera.
- Les víctimes van manifestar en la seva majoria que se sentien satisfetes amb el resultat del procés i que aquest els va proporcionar un sentit de clausura, encara que van ser minoria les que van declarar que els va ajudar a sentir-se més segures.

Respecte a les preguntes que permeten la comparació amb el grup de control:

- El grup de *conferencing* va considerar més just el procés, encara que la diferència era mínima en el cas dels ofensors.
- Les mateixes diferències es van apreciar quant a la satisfacció amb el procés i a l'opinió sobre si va ser justa la sentència que va rebre l'infractor. Els participants en el procés restauratiu, tant víctimes com infractors, van considerar més justa la sentència.

Amb tot, cal tenir en compte en relació amb totes aquestes preguntes que també una majoria de participants del grup de control van respondre en sentit positiu, la qual cosa eleva les exigències sobre els processos restauratius, que s'haurien de justificar pels seus resultats positius i no només per ser una mica millors que el sistema de justícia convencional.

A més dels estudis assenyalats fins al moment, cal destacar els de McCold i Watchel, els quals van avaluar 180 casos de víctimes de delictes violents i patrimonials que havien participat en un procés de mediació directa amb infractors menors d'edat a Pennsilvània. Les dades més rellevants d'aquest estudi són les següents:

- Es va trobar un 96% de satisfacció de les víctimes respecte a la manera de ser tractat el seu cas, enfront d'un 79% en la justícia convencional.
- Un 93% de les víctimes que van participar en un procés de mediació es declaraven satisfetes perquè s'havia produït una atribució de responsabilitat a l'infractor, xifra que era, en aquest aspecte, d'un 74% en les víctimes que havien participat en un procés penal convencional.

Bibliografia recomanada

P. McCold; B. Watchel (1998). *Restorative Justice Policing Experiment: The Bethlehem Pennsylvania Police Family Group Conferencing Project*. Pipersville.

Després d'una revisió sistemàtica de les avaluacions de programes restauratius publicades entre 1986 i 2005, Sherman i Strang aporten una visió esperançadora del balanç de la justícia restaurativa, tant des de la perspectiva dels ofensors com de les víctimes, i els resultats són especialment concloents respecte a aquestes. En general els programes ofereixen resultats millors respecte als delictes en què hi ha una víctima que ha sofert un dany de caràcter personal, físic o psíquic, abans que un dany purament patrimonial, i en els casos en què hi ha hagut una trobada directa entre víctima i infractor. La revisió permet superar alguns prejudicis, com el de suposar que la justícia restaurativa és millor per a resoldre delictes d'escassa gravetat i especialment en l'àmbit de la justícia juvenil. Hi ha proves que els processos restauratius poden ser més eficaços en delictes de més gravetat, com es podrà examinar a continuació.

6.2. Avaluació de la reincidència

Des de la perspectiva de l'ofensor, una manera d'avaluació habitual en la investigació criminològica són els estudis de reincidència. En general aquestes anàlisis llancen resultats menys favorables en els programes restauratius que els d'avaluació de les víctimes. A més, fins i tot essent el balanç en diversos casos positiu, hi ha el problema metodològic habitual de moltes investigacions sobre reincidència, com és la dificultat de trobar un grup de control homogeni.

Umbreit, Coates i Vos, en l'estudi al qual ens hem referit en l'apartat precedent, van assenyalar que l'índex de reincidència dels infractors que han participat en un procés reparador és, en alguns casos, d'un 53%, enfront d'un 63% del grup de control integrat per infractors que no ho han fet i que han estat sotmesos al procés judicial. En cas de delinqüents juvenils, la diferència seria d'un 40% enfront d'un 42% o d'un 27% enfront d'un 18%.

A més, cal tenir en compte que la pertinença d'un subjecte a un dels dos grups d'infractors que es comparen està determinada per la decisió voluntària dels qui accepten participar en un procés reparador i cal pressuposar en termes generals més predisposició per a la correcció i la reinserció en els qui prenen tal decisió que en els qui rebutgen l'oferta. En tot cas, és indubtable que les dades constitueixen un índex positiu que permet, si més no, desautoritzar les visions prejudicades de la justícia restaurativa com a forma tova i per tant ineficaç de resposta a la delinqüència.

La revisió duta a terme per Sherman i Strang posa de manifest que els programes restauratius es mostren més reeixits, en termes de reducció de la reincidència, en els delictes violents que en la delinqüència patrimonial, i també, en general, en els delictes greus més que en els delictes de menys gravetat.

Diversos estudis experimentals de comparació de grups assignats aleatòriament a processos restauratius i a processos judicials reflecteixen taxes inferiors de reincidència en els primers. Així succeeix en el projecte desenvolupat pels mateixos autors a Canberra (Austràlia), on la taxa és inferior a un 84% en infractors de raça blanca de menys de 30 anys.

L'efecte no es va produir respecte als infractors aborígens, en què va aparèixer fins i tot l'efecte contrari, encara que el nombre era massa reduït per a extreure'n conseqüències.

Menys clars van ser els resultats de l'estudi de McGarrell, basat en una assignació aleatòria a processos restauratius i judicials d'un grup de joves infractors.

Els que van participar en processos restauratius per delictes violents van ser detinguts en un 28% en un període de sis mesos després de finalitzat el procés, enfront d'un 34% del grup de control. La diferència era més alta en els delictes patrimonials (15% en processos restauratius enfront del 27% en procés judicial), encara que en els últims el període d'estudi era de dotze mesos, per la qual cosa no s'hi poden apreciar diferències.

Per la seva banda, l'estudi de McCold i Watchel a Pennsilvània no va mostrar diferències significatives entre els dos grups en els delictes violents mentre que en els delictes patrimonials va aparèixer més reincidència en els infractors que havien participat en processos restauratius. Altres estudis mostren diferències no significatives entre les dues classes de respostes al delictes.

En el Regne Unit, l'avaluació del programa de *conferencing* del Justice Research Consortium a Londres, Northumbria i Thames Valley va poder aportar resultats que cal considerar, valorats en conjunt, com a estadísticament significatius, en relació amb la disminució de la reincidència, amb una reducció d'un 27%. Una replicació el 2011, publicada pel Ministeri de Justícia, va concloure que la reducció de la reincidència en els ofensors que havien participat en un programa de justícia restaurativa era d'un 14%. Com a variables que incideixen en la disposició a reincidir estarien el grau en què el procés restauratiu els ha permès adonar-se del dany causat, la voluntat de trobar-se amb la víctima des del principi, la seva involucració efectiva en el procés i l'opinió respecte a la utilitat que aquest li ha aportat.

6.3. Avaluació de l'impacte en les víctimes

Un problema plantejat freqüentment és el que es refereix a les dificultats d'avaluar l'impacte d'un procés restauratiu sobre les víctimes. Hi ha la preocupació que els programes de justícia restaurativa han estat en gran manera impulsats amb la intenció de millorar la manera de donar resposta al delictes des de la perspectiva de l'infractor. La valoració dels resultats en funció de les dades de reincidència és un símptoma d'una visió centrada en l'ofensor, que

deixaria invisibles els interessos de la part més sensible, més encara quan es detecten riscos certs que la justícia restaurativa sigui per a la víctima una font de victimització secundària.

D'altra banda, l'avaluació basada en la satisfacció ha estat acusada de ser superficial i enganyosa. Que la víctima manifesti que el funcionament del procés ha estat adequat o que s'ha sentit tractada correctament no implica que s'hagin aconseguit els objectius d'aquest o que s'hagi produït efectivament una reparació en el pla psíquic o emocional. Per això, s'ha plantejat la necessitat de mètodes d'avaluació que se situïn en un pla diferent del de la "lògica del consumidor" pròpia de les enquestes basades en el model de la *client satisfaction* i que puguin aportar resultats d'acord amb els principis i l'esperit propis dels programes restauratius.

En aquest esforç per aconseguir una avaluació més profunda dels efectes dels processos restauratius, s'ha plantejat la possibilitat de fer avaluacions del trastorn per estrès posttraumàtic. Hi ha escassos estudis d'aquesta classe, encara que amb resultats prometedors.

En la investigació conduïda per Angel es va comparar un grup de víctimes de delictes de robatori que havien participat en conferències restauratives amb un grup de control integrat per víctimes que havien estat en contacte amb el sistema de justícia convencional. L'estudi té la virtut d'haver-se basat en una selecció aleatòria d'un total de 137 víctimes que van ser distribuïdes en dos grups, un en el qual els casos van ser sotmesos a un procés penal convencional i un altre en el qual es va seguir un procés restauratiu, a més del procés judicial. El resultat va ser una disminució dels símptomes d'estrès posttraumàtic tant immediatament després de la finalització del procés com sis mesos després d'aquest en les víctimes que n'havien pres part.

Es va fer també una comparació del temps que havien trigat les víctimes dels dos grups a reincorporar-se a la feina, i resultava que les víctimes que no havien passat per un procés restauratiu van necessitar per a reincorporar-s'hi un 50% més de temps que les víctimes que sí que havien seguit aquesta classe de procés.

Segons l'autora de l'estudi, el fet que la víctima no es deixi de preguntar per què li va succeir el fet és un predictor d'una baixa recuperació del trastorn posttraumàtic. Atesa l'associació existent entre victimització i trauma, l'avaluació dels efectes d'aquest segons els instruments propis de la categoria diagnòstica del trastorn per estrès posttraumàtic permet una verificació de l'impacte dels processos restauratius.

Lectura recomanada

Aquest estudi es pot consultar a C. Angel (2005). "Crime victims meet their offenders: Testing the impact of restorative justice conferences on victims' post-traumatic stress symptoms". Disponible a: <http://repository.upenn.edu/dissertations/aai3165634/>

No obstant això, s'han assenyalat alguns inconvenients i limitacions en aquest tipus d'estudis, com el fet que una bona part de les víctimes no sofreixen aquest tipus de trastorn i que resultaria inoportú establir una vinculació entre l'experiència de victimització i una categoria psicopatològica. També s'adverteix dels riscos de fugir d'una lògica del consumidor mitjançant la introducció d'una "lògica terapèutica" en la justícia restaurativa que plantegi al sistema de justícia expectatives de curació i de resolució de problemes que aquest no està en condicions de satisfer. Convertir la recuperació psíquica de

la víctima en un criteri per a determinar l'èxit d'un programa de justícia situa el debat sobre l'avaluació de programes en un àmbit la complexitat del qual resulta difícilment manejable.

Per això alguns plantejaments respecte a la valoració de l'impacte en les víctimes s'han efectuat en termes més realistes, com els que destaquen l'oportunitat de conèixer les emocions positives i negatives experimentades per les víctimes durant i després del procés. Entre les primeres, la bibliografia posa de manifest una gran varietat de resultats positius, expressats per les víctimes en termes com sentiments de dignitat, justícia, seguretat o protecció, participació, control, benestar, pau o clausura. L'expressió d'aquestes emocions apareix en general associada a l'assumpció de responsabilitat de l'ofensor, a l'existència d'una disculpa percebuda com a sincera per la víctima o a la qualitat del contacte amb l'ofensor.

Aquesta forma d'avaluació permet una comparació amb els resultats obtinguts respecte al procés judicial i també comparar les emocions abans i després del procés restauratiu.

En aquest sentit, un estudi de Strang a Canberra (Austràlia) va detectar per al procés en un 32% de víctimes que van contactar amb el sistema judicial enfront de només un 18% de les que van atendre un procés restauratiu.

Diversos estudis han reflectit l'existència de menys desitjos venjatius respecte a l'ofensor de les víctimes que han participat en processos restauratius en comparació de les que han tingut contacte amb un procés penal convencional.

Així, Strang va trobar que entre les primeres seria de només un 7% enfront d'un 20% en el grup de control. Diferències similars apareixerien en l'estudi de Sherman i altres, amb un 4% de víctimes participants en el *conferencing* que reconeixien desitjos venjatius, mentre que en les que van tenir contacte amb el sistema judicial era d'un 14%.

Sense negar que les dades admeten lectures optimistes, les xifres baixes que apareixen en tots dos grups de víctimes poden convidar a visions més escèptiques, tenint en compte la possibilitat que hi hagi sentiments venjatius ocults o no revelats, com a conseqüència de la norma eticosocial que reprimeix aquests sentiments.

El fet de rebre una disculpa de l'infractor és generalment considerat com una de les aportacions més valuoses del procés restauratiu per a millorar el benestar emocional de les víctimes.

Una investigació de Sherman i Strang revela que un 72% de les víctimes que van atendre conferències restauratives havien rebut una disculpa de l'ofensor (percentatge que assoleix el 86% d'aquelles que efectivament van participar en un procés tal), en comparació del 19% de víctimes el cas de les quals havia estat resolt per mitjà d'un procés judicial. Respecte a la percepció de sinceritat de les disculpes els resultats segueixen la mateixa tendència: un 77% del primer grup de víctimes les van qualificar com a sinceres enfront d'un 41% de les que van participar en un procés penal convencional.

Resum

En aquest mòdul s'han abordat els sistemes alternatius a la resolució de conflictes penals, en què la justícia restaurativa ocupa un paper destacat. Centrant-nos en els processos restauratius, s'han exposat els factors de sorgiment i les diferents pràctiques. Tot i que la mediació és la modalitat més coneguda en l'àmbit europeu, hi ha altres processos restauratius que mereixen ser tinguts en compte –com els *conferencing* o *sentencing circles*– en els quals, a més d'implicar l'ofensor i la víctima del delictes, introdueixen altres membres de la comunitat en el procés. A continuació, s'han exposat les principals formulacions teòriques sobre la justícia restaurativa, en les quals s'observa una evolució. Si bé al principi aquesta era concebuda com un paradigma alternatiu al sistema de justícia penal, actualment es concep també com a complement, sense pretensions de substituir el sistema penal vigent.

Els documents supranacionals, especialment del Consell d'Europa i les Nacions Unides, han impulsat les pràctiques de justícia restaurativa, n'han definit algun dels aspectes i han fixat principis que s'han d'observar en els processos reparadors. També en l'àmbit de la Unió Europea, amb més força jurídica, s'ha impulsat la mediació penal, preveient que els estats membres han de potenciar la mediació penal en aquells casos en els quals es consideri oportú.

S'han exposat a més els límits i crítiques que ha rebut la justícia restaurativa des de diversos sectors. En aquest sentit, en primer lloc, s'ha donat compte dels possibles límits intrínsecs dels processos restauratius, exposant alguns supòsits en què l'aplicació d'aquest paradigma pot resultar controvertida atenent la configuració mateixa de la justícia restaurativa. Tal pot ser el cas de l'aplicació en l'àmbit de la delinqüència sexual, en la violència de gènere i familiar, en els quals s'implica menors d'edat o en els casos de terrorisme. En segon lloc, s'ha fet referència a les principals crítiques i objeccions que ha suscitat la justícia restaurativa aplicada a assumptes penals, tant de les que valoren aquest paradigma contraposant-lo al sistema de justícia penal com aquelles altres que aprofundeixen en aspectes controvertits de la justícia restaurativa, com la idea de perdó, reconciliació, comunitat o restauració.

Per a situar i ponderar els beneficis i riscos de la justícia restaurativa, s'han exposat, finalment, les principals avaluacions empíriques dels programes de justícia restaurativa, referides, essencialment, a enquestes de satisfacció de víctimes i ofensors, l'avaluació de la reincidència i l'avaluació de l'impacte de les víctimes.

Exercicis d'autoavaluació

1. La justícia restaurativa...

- a) es va desenvolupar més en un primer moment en l'àmbit de la justícia juvenil.
- b) preveu com a única pràctica la mediació.
- c) s'ha desenvolupat en països anglosaxons, i no se'n coneix a Europa cap pràctica.
- d) Totes les respostes són incorrectes.

2. La crítica al sistema penal, referida a l'expropiació del conflicte penal dels professionals als seus veritables propietaris, que són la víctima i l'ofensor, de manera que postula la devolució del conflicte als seus titulars, correspon a...

- a) Barnett.
- b) Christie.
- c) Zehr.
- d) Marshall.

3. Segons Zehr, el nou paradigma de justícia restaurativa...

- a) pretén respondre al comportament passat de l'ofensor.
- b) considera essencial la comunitat representada per l'Estat.
- c) constitueix una resposta basada en les conseqüències perjudicials del comportament de l'ofensor.
- d) Totes les respostes són correctes.

4. La Unió Europea...

- a) defineix la justícia restaurativa com tot procés en què participen activament el delinqüent, la víctima i, quan escaigui, altres membres de la comunitat afectats pel delicte.
- b) recomana, però no obliga, que els estats impulsin la mediació en les infraccions que a judici seu es prestin a aquest tipus de mesura.
- c) estableix com a condició per a iniciar una mediació penal que l'infractor reconegui jurídicament la seva culpabilitat, de manera que aquest reconeixement es pugui utilitzar en processos penals posteriors si fracassa la mediació.
- d) Cap de les respostes anteriors no és correcta.

5. Un dels principis de la justícia restaurativa és...

- a) la igualtat de les parts, de manera que qualsevol lleu diferència d'edat, maduresa o desequilibri de poder entre l'ofensor i la víctima del delicte ha de comportar sempre denegar la viabilitat d'un cas perquè s'hi apliqui la mediació.
- b) el consentiment, que implica que aquest sigui informat i pugui ser revocable en qualsevol moment.
- c) la confidencialitat, de manera que en cap cas el que s'acordi en un procés restauratiu pot ser comunicat a l'autoritat judicial.
- d) Totes les respostes anteriors són correctes.

6. La crítica a la justícia restaurativa referida al fet que l'aplicació pot ocasionar una extensió de la xarxa...

- a) significa que provoca que aquesta no pugui prevenir delictes futurs.
- b) es pot veure confirmada per la utilització de la justícia restaurativa en casos greus (*hard cases*).
- c) té relació amb el concepte de comunitat o xarxa social.
- d) Cap de les respostes anteriors no és correcta.

7. Els processos restauratius en l'àmbit de la delinqüència terrorista...

- a) estan prohibits, és una de les limitacions de la justícia restaurativa.
- b) han estat profusament analitzats des del punt de vista teòric, però no s'han portat a la pràctica.
- c) han conegut aplicació, per exemple, a Irlanda del Nord.
- d) persegueixen abans de res una reparació econòmica del dany causat.

8. Un dels aspectes més avaluats en la justícia restaurativa és...

- a) la satisfacció de víctimes i ofensors.
- b) la prevenció general que es deriva del seguiment de processos restauratius, en comparació de la intervenció del sistema de justícia penal.
- c) la proporcionalitat de l'acord, en comparació del que preveuen les normes penals per als mateixos delictes.
- d) Cap de les respostes anteriors no és correcta.

9. L'avaluació de la reincidència, després d'haver seguit un procés restauratiu,...

- a) generalment indica que la reincidència és més petita en comparació dels que han seguit un procés judicial.
- b) ha de tenir en compte el biaix que implica la participació voluntària de l'infractor en el procés, de manera que pot representar més predisposició per a la reinserció.
- c) es veu dificultada per l'obtenció d'un grup de control homogeni.
- d) Totes les respostes són correctes.

10. Les avaluacions sobre l'impacte en les víctimes d'un procés restauratiu...

- a) únicament s'han referit a l'estudi del trastorn per estrès posttraumàtic.
- b) revelen el sentit venjatiu ocult en les víctimes.
- c) posen de manifest que la disculpa de l'infractor és un dels factors que pot millorar el benestar emocional de les víctimes.
- d) Totes les respostes són correctes.

Solucionari

Exercicis d'autoavaluació

1. a

2. b

3. c

4. d

5. b

6. d

7. c

8. a

9. d

10. c

Glossari

conferencing *m* Procés restauratiu en el qual, a més de la víctima i de l'ofensor, s'impliquen activament qualssevol altres persones que s'hagin vist afectades per un delictu en el procés de presa de decisió respecte a quina és la millor manera de respondre al fet delictiu. N'hi ha diferents models i processos, un dels quals és el *family group conferencing*.

facilitador *m i f* Persona la funció de la qual és facilitar, de manera justa i imparcial, el diàleg de les parts en un procés restauratiu.

family group conferencing *m* Procés restauratiu en el qual, a més de la víctima i de l'ofensor, s'impliquen activament en la resolució del conflicte generat pel delictu altres persones de suport, com la família o persones de referència, i també altres membres de la comunitat, com per exemple en alguns models, policies, personal dels serveis d'assistència a les víctimes, o membres de l'àmbit de justícia juvenil. Als països on es desenvolupa aquesta pràctica, generalment és utilitzada en cas de menors infractors.

justícia restaurativa *f* Paradigma de justícia amb l'objectiu principal de la reparació de la víctima i de la comunitat i la reinserció de l'ofensor. En el seu aspecte pràctic, són processos en què la víctima, l'ofensor i si escau altres persones afectades pel delictu participen conjuntament en la resolució del conflicte generat pel delictu amb l'ajuda d'un mediador o facilitador imparcial.

mediació directa *f* Procés de mediació (vegeu *mediació penal*) en el qual la víctima i l'ofensor es comuniquen cara a cara amb l'ajuda d'un mediador.

mediació indirecta *f* Procés de mediació (vegeu *mediació penal*) en el qual la víctima i l'ofensor es comuniquen de manera indirecta, per mitjà, per exemple, del mediador mateix, de cartes, de vídeos o qualsevol altre mètode que no impliqui una confrontació visual i directa.

mediació penal *f* Procés restauratiu en el qual la víctima i l'ofensor s'impliquen activament en la resolució del conflicte generat pel delictu amb l'ajuda d'un mediador imparcial.

peacemaking circles *m pl* Pràctica de justícia restaurativa que troba les arrels en les comunitats índies d'Amèrica del Nord. La característica principal dels cercles és que estan oberts a tota la comunitat. Els seus principals objectius són, d'una banda, donar veu a tots els membres de la comunitat que ho vulguin per assolir un acord sobre com afrontar un determinat problema i les seves causes i, d'altra banda, construir relacions de confiança que reforcin les comunitats a llarg termini. Estan formats per víctimes, ofensors i membres de la comunitat.

Bibliografia

- APAV; Victim Support Europe** (2009). *Victims in Europe*.
- Barnett, R. E.** (1977). "Restitution: a new paradigm of criminal justice". *Ethics* (vol. 87).
- Barona Vilar, S.** (dir.). (2009). *La mediación penal para adultos. Una realidad en los ordenamientos jurídicos*. València: Tirant lo Blanc.
- Bolivar, D.** (2011). "Conceptualizing victims' restoration in restorative justice". *International Review of Victimology* (vol. 17, núm. 3).
- Braithwaite, J.** (1989). *Crime, shame and reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Braithwaite, J.** (2002). *Restorative justice and responsive regulation*. Nova York: Oxford University Press.
- CEPEJ** (2007). *Guidelines for a better implementation of the existing recommendation concerning mediation in penal matters*.
- Christie, N.** (1978). "Conflicts as property". *The British Journal of Criminology* (vol. 17, núm. 1).
- Cossins, A.** (2008). "Restorative justice and child sex offences". *British Journal of Criminology* (vol. 48).
- Daly, K.** (2003). "Making variation a virtue: evaluating de potential and limits of restorative justice". A: Weitekamp; Kerner (ed.). *Restorative Justice in context: International practice and directions*. Willan.
- Gordillo Santana, L. F.** (2007). *La justicia restaurativa y la mediación penal*. Madrid: Iustel.
- Guardiola, M. J.; Albertí, M.; Casado, C.; Susanne, G.** (2012). "Conferencing: origen, transferencia y adaptación". A: J. Tamarit Sumalla (coord.). *Justicia restaurativa: desarrollo y aplicaciones*. Granada: Comares.
- Johnstone, G.** (ed.) (2003). *A Restorative Justice Reader: Texts, sources, context*. Willan.
- Marshall, T. E.** (1998). *Restorative justice: an overview*. Center for Restorative Justice and Peacemaking, University of Minnesota.
- McCold, P.; Watchel, B.** (1998). *Restorative Justice Policing Experiment: The Betlehem Pennsylvania Police Family Group Conferencing Project*. Pipersville.
- McGarrell, E. F. i altres** (2000). *Returning Justice to the Community: The Indianapolis Restorative Justice Experiment*. Indianapolis.
- Shapland, J. i altres** (2007). "Restorative justice: the views of victims and offenders. The third report from evaluation of three schemes". Ministry of Justice Research (núm. 3).
- Shapland, J.; Robinson, G.; Sorsby, A.** (2007). *Restorative Justice in practice*. Londres: Routledge.
- Sherman, L.; Srang, H.** (2007). *Restorative justice: the evidence*. The Smith Institute.
- Strang, H.** (2003). "Repair or Revenge: Victims and Restorative Justice". *UTA Law Review*.
- Tamarit Sumalla, J. M.** (2010). "Comisiones de la verdad y justicia penal en contextos de transición". *Indret* (núm. 1).
- Tamarit Sumalla, J. M.** (coord.) (2012). *La justicia restaurativa: desarrollo y aplicaciones*. Granada: Comares.
- Umbreit, M. S.; Vos, B.; Coates, R. B.** (2002). "The impact of restorative justice conferencing: a multi-national perspective". *British Journal of Community Justice* (vol. 1).
- United Nations** (2006). *Handbook of Restorative Justice Programmes*. Nova York: United Nations, Office on Drugs and Crime. Disponible en línea a: [http://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/06-\(5629\)0_Ebook.pdf](http://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/06-(5629)0_Ebook.pdf)

- Von Hirsch, A. i altres** (2003). *Restorative Justice and Criminal Justice*. Oxford.
- Walgrave, L.** (ed.) (2002). *Restorative Justice and the Law*. Willan Publishing.
- Walker, S. P.; Louw, D.** (2005). "The Court for Sexual Offences: Perceptions of the victims of sexual offences". *Law and Psychiatry* (vol. 28, pàg. 231-245).
- Walker, S. P.; Louw, D.** (2007). "The Court for Sexual Offences: Perceptions of the professionals involved". *Law and Psychiatry* (vol. 30, pàg. 136-146).
- Wexler, D. B.; Winick, B. J.** (1996). *Law in a therapeutic key: Developments in Therapeutic Jurisprudence*. Durham: Carolina Academic Press.
- Zehr, H.** (1990). *Changing Lenses: A new focus for crime and justice*, Scottsdale, PA: Herald Press.
- Zehr, H.** (1985). *Retributive justice, restorative justice, New Perspectives on Crime and Justice* (vol. 4).
- Zehr, H.** (2003). "Retributive justice, restorative justice". A: G. Johnstone (ed.). *A Restorative Justice Reader: Text, Sources, Context* (pàg. 69 seg.). Willan Publishing.
- Zinsstag, E.; Teukens, M.; Pali, B.** (2011). *Conferencing: a way forward for restorative justice in Europe*. Disponible a: http://euforumrj.org/assets/upload/Final_report_conferencing_revised_version_June_2012.pdf